SIDDHA - SIDDHĀNTA - PADDHATI
AND
OTHER WORKS OF THE NĀTHA YOGĪS

By
SMT. KALYANI MALLIK, M.A., B.T., Ph.D.,
Author of the History, Philosophical Doctrine and Practice of the Nātha Saṁpradāya &c.

FOREWORD
By
Rao Bahadur P. C. DIVANJI, M.A., LL.M.

POONA ORIENTAL BOOK HOUSE
330A, Sadashiv Peth, POONA.

Price Rs. 10.

First impression 1954

Printed by B. G. Dhawale at the Karnatak Printing Press, Chira Bazar, Bombay 2 and Published by D. K. Gondhalekar, Proprietor, Poona Oriental Book House, 330 A, Sadashiv Peth, Poona 2.

DEDICATED
IN
MEMORY
OF
MY HUSBAND
AND
OUR ONLY SON

FOREWORD

I have great pleasure in drawing the attention of the scholars and philosophers interested in the Yoga system of philosophy to this collection of 10 works of the school of the system known as that of the Nātha Yogīs or Kānphāṭā Yogīs, which the learned Dr. Kalyani Devi Malik has edited on procuring MSS. thereof from far and near with great assiduity and to which she has prefixed a well-thought out and thought-provoking thesis on the historicity and dates of the principal personalities whose names are associated with the origin and development of the cult of the said Yogīs, and added a comprehensive synopsis of the contents of each work, made more interesting and instructive by the supplementation of critical notes.

She has, by doing so, rendered a great service to the cause of Indian culture in its spiritual aspect because the Nātha Yogīs continue in an uncorrupted form the ancient Haṭha-yoga tradition, whose origin goes back to the proto-historic times when there lived the great Siddhas of the Māheśvara sect like the great sage Pāṇini, who have left behind for the benefit of civilised man, wonderful works on such scientific subjects as grammar, linguistics, mathematics, medicine, classical music etc., based on intuitive knowledge acquired by a singular devotion to the humanistic ideals and at great personal sacrifice. Dr. Gopinath Kaviraj had, in the first quarter of this century, published in the Prince of Wales Sarasvati Bhavan Text Series two works of that sect of secondary importance, namely *Gorakṣa-siddhānta-saṁgraha* and *Siddha-siddhānta-saṁgraha*. The former thereout is a 17th century work made out on the basis of extracts drawn from 60-65 works and the latter is a summary of the *Siddha-siddhānta-paddhati* of Nityanāth, who flourished long after Gorakṣanātha whose achievement in the matter of the revival of the Siddhā tradition is comparable with that of Siddha Vasugupta in the matter of that of the Kāśmīr Śaivism and of the great philosopher Śaṁkara in that of the Advaita Vedānta. The former contains some extracts from the

Siddha-siddhānta-paddhati of Gorakṣnāth himself. But the learned editress of this collection has placed before the public the full text of that work based on a copy of a MS. at Jodhpur and added comparative notes based on the copies of two other MSS. obtained from Hardwar and Tanjore. The language of the text is ungrammatical at places. But that is a usual feature of almost all the works of that sect as noted by Dr. Kaviraj in his Preface to the GSS. Such inaccuracies have not escaped the notice of Dr. Kalyani and she has wisely drawn attention to some of them by suggesting emendations thereof in brackets. The authenticity of that work is vouched for not only by the fact of the authors of the said previously-published works having incorporated extracts therefrom in the said works but also by the fact that Aufrecht has in his *Catalogus Catalogorum* mentioned it as one of the 9 works ascribed to Gorakṣanātha. Another of those works is the *Yogamartaṅḍa*. It too forms part of this collection. These two supplement each other because whereas the SSP. besides mentioning the characteristics of an Avadhūtā Yogī who is fit to be a Guru, works out the full details of the Piṅḍa-Brahmāṅḍa equation, which is the very foundation of the Siddhānta of the Siddhas but mentions only the bare outlines of the Aṣṭāṅga-yoga, which is recommended as the *modus operandi* for the actual realisation of that equality and for the attainment of the Siddhis as the fruit of having meticulously gone through that hard discipline, the YM. omits the theory of the equation but supplies the full details of the constituents of the said Yoga. There is a third work in this collection, namely *Amaraugha-prabodha*, purporting to have been composed by the same author. Although I cannot vouch for its authenticity as it is not one of the nine mentioned by Aufrecht and as I do not remember to have seen extracts made from it in any other work, I can recommend its study for the knowledge of the inter-relation between Mantra-yoga, Laya-yoga, Hatha-yoga and Rāja-yoga, the methods to be followed in the practice of each of them and the indispensability of the last to those who are anxious to see concrete results flowing from the practice of any kind of the first three varieties, etc.

Besides the above three there is in this collection a fourth work in Sanskrit named *Yogaviṣaya*. In verse 7 thereof its

author has given his name as "Mīnanātha, son of Umāśaṁkara," while the colophon, probably added by a scribe, mentions it as a work, whose name has the initial letters "Bhaktisaṁ," "composed by Matsyendranātha." The learned editress being of the view that the two were identical individuals has put it down as a work of "Mīnanāth alias Matseyndranāth" but I have my reasons for doubting that identity. I cannot mention them here at length just as I cannot enter into a discussion of the questions as to the connection between the doctrine of the Siddhas and those of the Mahāyāna Buddhists and the Tāntrikas, on which she has expressed her own views, for fear of exceeding the legitimate limit of a Foreword. Apart from that this work is not mentioned by Aufrecht under the name "Mīnanātha." That however is no reason for considering it unauthoritative because there is the above-mentioned internal evidence and the same in verse 5 also. As for its value as an additional source of information regarding the Siddhānta of the Siddhas, it is a short treatise containing 33 couplets purporting to expound the nature of the "Para-tattva" leading to the knowledge of the "Kula" and the "Akula" and towards that end mentions the 6 "Kaula Cakras" which must be pierced in order to reach the "Nirañjana" who is beyond them and the principal veins through which the vital air passes, refers to the mystic letters imprinted in 6 of the vital parts commencing from the Ādhāra and ending with the Ājñā, the 10 Vāyus, the 3 Granthis, the special process by which the Kuṇḍalinī having 8 coils, each of which has a specific name given to it in this treatise only, can be aroused and be made to pierce the 6 Cakras, as indications whereof the lamp of knowledge blazes forth, a sound issuing from the Brahmasthāna is heard and the Śaṁkhiṇī Nāḍī showers nectar from the moon in the forehead, and recommends its utilisation in bathing the "Cidrūpa Īśvara" before offering the mind-flower to Him. As to Him, he further explains that He, of the nature of the self or of pure knowledge can be visualised in the form of an all-pervading body, as the source of the sound "Haṁsa", or in that of any of the three Lingas, the symbols of Śiva, located in the lower, middle and upper parts of the body, and winds up the topic by saying that the said process is effective in eradica-

ting all diseases if the involved movements of Vāta and Pitta are free from 18 faults. It thus contains something new which is not found in the previous works.

All the other 6 works in this collection are in either Hindi or in its source the Eastern Rajasthani. The first of them, which is in prose, purports to be the *Gorakṣa Upaniṣad*, which is however probably a Hindi rendering of the Sanskrit work of that name mentioned in Aufrecht's *Catalogue* and utilised in the GSS. for supporting some parts of the Siddhānta expounded therein. The remaining 5 works are only popular songs showing that physical renunciation was considered essential by the votaries of this sect in the period between 801 to 1500 A.D., to which the language thereof seems to belong.

I regret to have noticed some misprints in the said Sanskrit works. I understand that they have remained uncorrected because Dr. Kalyani was required to entrust the work of proof-correction to another person on account of her illness and am assured that a list of corrections will be inserted before the copies of the book are bound up. Lastly, I should not fail to refer to the enterprise of Sri D. K. Gondhalekar, whose Poona Oriental Book House undertook to publish this work and make its copies available to those interested in the literature of the Nātha Yogīs at his own cost. As much credit is due to him for doing so as to the learned editress who made the collection and prepared its press-copy.

P. C. DIVANJI.

Bombay. Dated 14th August, 1953.

PREFACE

The present book is a collection from some parts of India, of unpublished manuscripts on Nāthism, which probably had little chance of being edited and published. I am now able to place these before erudite scholars who are interested in the subject. I have added an introduction in the hope of elucidating certain facts.

Dr. B. B. Dutt, M.A., Ph.D. of Calcutta University, has been very helpful in going through the manuscripts and their proofs. My special thanks are due to him.

My publishers, The Poona Oriental Book House and its Proprietor, Sree D. K. Gondhalekar, without whose help it would not have been possible for me to see the book in print, have my sincere gratitude. I hereby thank all those who have in any way encouraged or helped me in my work, specially Rao Bahadur P. C. Divanji, who has contributed the Foreword and made out the list of Corrections and Abbreviations and has taken great pains to help me in every possible way.

Any suggestions for improvement will be thankfully received.

KALYANI MALLIK

Calcutta. Dated 13th December, 1953.

CONTENTS

CORRECTIONS AND ABBREVIATIONS

I. CORRECTIONS.

INTRODUCTION

Page	*Line*	*Misprint*	*Correction*
4	8	Hāḍipāas	Hāḍipā as
6	32	Jñaneśvara	Jnāneśvarī
		was born	was written
7	5	muslims	Muslims
,,	7	,,	,,
9	15	author	authors
,,	16	indentical	identical
10	3	*sampradāyāviṣkṛitī*	*sampradāyāviṣkṛti*
17	22	its	their
,,	23	was	were
,,	39	her	in his wife's
22	19	is	in
24	23	सदानन्नृदेवता	सदानन्द्देवता
,,	38	द्वैतवाऽद्धतरूप	द्वैतं वाऽद्वैतरूपं
25	17	gura	Guru
,,	38	death, his	death. His
27	32	Buidhism	Buddhism
28	24	serched	searched
,,	39	*Yoga-Martyanda*	*Yogamārtaṇḍa*
30	17	Hata Dipika	Haṭhadīpikā
,,	27	uptill	uptil
36	11	origion	origin
37	12	*blūcakra*	*bhrūcakra*
,,	29	(known as	known as
39	26	*Ṣriṅgāra*	*Ṣṛṅgāṭa*
40	23	from Śiva	From Śiva
41	32	स्वप्रसारचातुर्ये	स्वप्रसारचातुर्यं
,,	36	he	she
44	5	his mind	one's mind
45	38	*harīsthājīnī*	*Kṣitījayā*
47	5	meaning *avadhūta*	meaning of the term *avadhūtā*

ORIGINAL TEXTS :—

The learned editress has at page 27 of her Introduction noted that the texts as printed are " full of incorrect readings " and that " The language is not strictly grammatical." Her explanation is that " this was apparently done on purpose, as it was easily understood by all. The Sant poets also followed this policy of preaching in the popular language, which was in their case the Hindi." In view of the fact that some of the texts of the Nātha cult edited in the Sarasvati Bhavan Texts Series of Banaras are also similar this explanation is plausible. At the same time it must be admitted that some of the errors and irregularities may have been due to the carelessness or incompetence of the scribes who may have transcribed the previous manuscripts and that some divergences of the print from the press-copy may have remained uncorrected till the end. Whatever the cause or causes, the following corrections are suggested for consideration by the class of learned readers, for whose benefit this edition can be deemed to have been undertaken, in order that the texts may be able to convey to them intelligible notions about the principles of the Nātha cult.

१. सिद्धसिद्धान्तपद्धतिः ॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१२	निस्पन्द	निःस्पन्द
४	४	शब्दवत्वमिति	शब्दवत्त्वमिति
,,	२१	क्रान्ति आलस्यमिति	क्रान्तिरालस्यमिति
५	८	निस्पृहत्वमिति	निःस्पृहत्वामिति
७	१	एव[२४]	एवं[२४]
,,	२	(अन्या सर्वा	(अन्याः सर्वा
,,	३	दशावयवः	दश वायवः
,,	४	-उच्छ्रास-	उच्छ्वास-
,,	६	पावकश्च	पाचकश्च
,,	१०-११	धनञ्जयो नाद	धनञ्जयो नादो
,,	,,	घोषक इति	घोषकः । इति

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	,,	दशवायुरवलोकनेन पिण्डोत्पत्तिः नरनारी रूपम् ॥	दशवाय्वलोकनेन पिण्डोत्पत्तिः, नरनारीरूपा ॥
,,	१८	मेढ्र[३३] भवति	मेढ्रं[३३] (च) भवन्ति
	११	दशधातुमयं शरीरंमिति	दशधातुमयं शरीरमिति
१०	१२	भित्वा	भित्त्वा
,,	१५	पञ्चम...संकोचनं	पञ्चम...धारयोर्बन्धना...संकोचनं
११	९–१०	ब्रह्मरन्ध्रपर्यतं	ब्रह्मरन्ध्रपर्यंतं
,,	२०–२१	अधोवायुतत्वं	अधोवायुतत्त्वं
,,	२१	तेजस्तत्वं	तेजस्तत्त्वं
,,	२२	कल्लोल...तत्वं	कल्लोल...तत्त्वं
,,	२४	पार्थिवतत्वं	पार्थिवतत्त्वं
१२	१२	तत्वाकाशं	तत्त्वाकाशं
,,	१६	निज—लोकयेत्	निजतत्त्वस्वरूपं तत्त्वाकाशमवलोकयेत्
१३	२	शनैःशनै साधयेत्	शनैः शनैः साधयेत्
,,	१३	निजतत्वस्वरूप–	निजतत्त्वस्वरूप–
,,	१९	सर्वतत्वानां	सर्वतत्त्वानां
१४	९	भूर्ल्लोकं	भूर्लोकं
१५	१	शृङ्गारे	(? शृङ्गाटे)
,,	१०	सदाचारतत्वे	सदाचारतत्त्वे
१६	१०	त्रयस्त्रिंशत्–	त्रयस्त्रिंशत्
१८	५	कार्यकारणकतणा–	कार्यकारणकर्तृणा–
,,	९	स्वास्मिन्नुन्मीलिन्यां	स्वस्मिन्नुन्मीलिन्यां
,,	१९	चित्तचमत्कार	चिच्चमत्कार
१९	९	–पराम्पराशक्ति	परम्पराशक्ति–
२०	६	सर्व–तत्वान्यपि	सर्वतत्त्वान्यपि
,,	१०	ध्यशक्ति–	मध्यशक्ति–
२१	६	तत्वसारे	तत्त्वसारे
,,	१२	सिद्धयथ	सिद्ध्यर्थे
,,	१५	तत्वानामुपरि	तत्त्वानामुपरि
२२	२	सत्वे सत्वे	सत्त्वे सत्त्वे
२३	११	विस्मयां	विस्मयं

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५	२	गुरु...पूर्वकम्	गुरु...पूर्वकम् ॥ १६ ॥
२६	२१	स्याद्वितीये	स्यात्, द्वितीये
२७	४	वाध्यते	बाध्यते
,,	१८	सव	सर्वं
,,	१९	सशिवः	सः शिवः
२८	१५	प्रकाशितम् ॥ २२ ॥	प्रकाशितम् ॥ ५२
,,	२१	वर्ज्यावज्यकल्पना	वर्ज्यावर्ज्यकल्पना
२९	४	न विरक्तो	न विरक्तौ
,,	७	षड्दर्शन–	षड्दर्शन–
३०	२२	तारियतुं	तारयितुं
३२	१५	वारूढिः (ढः)	वा रूढः
,,	१८	संघट्टनाद् भवत्	संघट्टनादवत्
,,	२०	–मृगत्वच् महाहृतम्	–मृगत्वच महाव्रतम्
३३	५	षट्रसास्वादने	षड्रसास्वादने
,,	६	जारणा (त) तन्मयीभावः	जारणात्तन्मयीभावः
३४	४	सोऽवधूतु योगी	सोऽवधूतो योगी
,,	१३	यत्सर्वेषांमवस्थितम्	यत्सर्वेषामवस्थितम्
,,	२२	(रादाने)	(? तुरीयानन्दो)
,,	२३	परिकीर्तिताः ॥	परिकीर्तिता ॥
३५	११	यस्तयोर्निवसत्यत्र	यस्तयोर्निवसत्यत्र
,,	२१	शुद्धबुद्धशैवो	शुद्धशैवो
३६	९	तत्प्रतिपालितम्	प्रतिपालितम्
,,	१६	शक्तिं विजानाति	शक्तिं (यो) विजानाति
,,	२१	स्फुटं वलात्	स्फुटं बलात्
३८	१२	न वाध्यते	न बाध्यते
,,	२१	सिद्धपदं धत्त	सिद्धपदं धत्ते
३९	१३	निरतास्ते सत्तत्त्वतो	निरताः सत्तत्त्वतो
,,	१८	तेषां न नित्यं पदम् ।	तेषां न नित्यं पदम् ॥७९॥
,,	१९	तस्मात्सिद्धमतं...संश्रयेत्	(समस्तां पंक्तिमपमृज्यताम्)
,,	२१	ते सर्वे तरन्ति	ते सर्वे न तरन्ति
,,	,,	सात्त्विकाः ॥	सात्त्विका ॥
,,	२३	न मोक्षपदम्	न मोक्षप्रदम्
४०	३	हूत्नाभिमध्ये	हृन्नाभिमध्ये

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४०	७	विद्युद्दाभं	विद्युदाभं
,,	११	वज्रदण्डीचोलीक्रमेण	वज्रदण्डीक्रमेण
,,	१६	पङ्कविधपानकाङ्क्षितजनां	षड्विधपानकाङ्क्षितजनां
४१	२२	तत्वं परं	तत्त्वं परं
४२	४	भस्मोद्धलनमङ्गं कर्कशतरं	भस्मोलद्धूनमङ्गकर्कशतरं
,,	९	मोहाद्वलात्	मोहाद्बलात्
४३	६	न मोहान्नानृन्ताच्छलात्	न मोहान्नानृताच्छलात्
४४	१३	विदधात्वत्यर्थनिच (ल) यं	विदधात्वर्थनिचयं
,,	१४	गणप (य) त्यभिधं महः	गणपत्यभिधं महः
,, पा. टि.	३६	(बो).	(यो.)

२. योगविषयः ॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४५	१	गुरुबान्धवाः ॥ १ ॥	गुरुबान्धवाः ।
,,	२	नमाम्यहम ।	नमाम्यहम् ॥ १ ॥
,,	३	यादृशी	यादृशी (?)
,,	८	आकुलेनादिनाथिन	अकुलेनादिनाथेन
,,	९	बोधतः	बोधितः
४६	२	द्वे पत्र	द्वे पत्रे
,,	६	पञ्चकर्मेन्द्रिययुक्ताः	पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्ताः
४६	८	पञ्चज्ञानेन्द्रियैयुक्ता	पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्युक्ता
,,	१६	मकारे च शिवं	मकारो च शिवः
,,	१८	रसनापीड्यमानास्तु	रसना पीड्यमाना तु
,,	१९	त्रिहठा चैव गोल्हाटं	त्रिहठं चैव कोल्हाटं
,,	२०	—मूर्ध्वनाखं	—मूर्ध्वनासं
४७	२	वज्रगुम्भानि	वज्रगुम्फानि
,,	१५	मथो लिङ्गं	अधो लिङ्गं
,,	१८	पशाल्लिङ्गं	पश्चाल्लिङ्गं

३. अमरौधप्रबोधः ॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४८	६	नमश्चारङ्गिनाथाय	नमश्चौरङ्गिनाथाय
,,	१४	यश्चित्तबृत्ति रहितः	यश्चित्तवृत्तिरहितः
,,	१८	कीटवन्न (द) भि मनो	कीटवन्न हि मनो
४९	२	प्रविष्टो युवतिभगवतद्विन्दुमूर्ध्वे नयन्ति ॥	प्रविष्टा युवतिभगवशाद्विन्दु-मूर्ध्वे नयन्ति ॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४९	५	चित्तो समत्त्वमापन्ने	चित्ते समत्वमापन्ने
,,	६	एषाऽमरोली वज्रोली तदामति मतेति च (सहजोली प्रजायते)॥	एषाऽमरोली वज्रोली सहजोली मतेति च ॥
,,	८	विभ्राणः	बिभ्राणः
,,	२२	चित्तराते	चित्तरागे
५०	२	मयादिभि–	लयादिभि–
,,	३	मृदुमध्याध मात्रश्च	मृदुमध्याधिमात्रश्च
,,	८	मध्यसंत्वो	मध्यसत्त्वो
,,	९	सत्ववानपि	सत्त्ववानपि
,,	१४	भवाम्भार्धि	भवाम्भोधिं
,,	१८	तत्सप्रणवादिकम	तच्च सप्रणवादिकम्
५१	५	पदं कृत्वा	पदं धृत्वा
५२	३	आफालयेन्महामेरु	आस्फालयेन्महामेरुं
,,	६	मृतावस्स्था	मृतावस्था
,,	१५	ब्रह्मग्रन्थे भवेद् वेधादानन्दा... न्यसम्भवम्।	ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद् वेधादानन्दानुभवः स्वयम्।
,,	१६	देहेनाहतः	देहेऽनाहतः
,,	२३	भित्वा	भित्त्वा
५३	३	,,	,,
५३	१२	तत्क्षात्र	तत्क्षात्र (? तत्क्षेत्रं)
,,	१४	यद्द्रुवाकृतिः॥	यद् द्रवाकृतिः॥
,,	१७	सहस्राण्येकविशंतिः	सहस्राण्येकविंशतिः
,,	२१	क्षुधाकान्तिर्नश्यते	क्षुधाक्लान्तिर्नश्यति
,,	२३	इत्थं...मृत्युजीवितं	इत्थं...मृत्युर्जीवितं
५४	२०	सर्वसत्ववशङ्करम्	सर्वसत्त्ववशङ्करम्
५५	५	वाक्पटुः	वाक्पटुः

४. योगमार्तण्डः ॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५६	९	षोडशानो शतं	षोडशोनः शतं
,,	१२–१५	६–७ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
,,	१४	(पश्येद्भू)	(पश्येद्भ्रू–)
,,	१६–१९	८–९ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
५७	२	योगवित॥	योगावित्॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५७	४	(मेढ्रात्प्रातिष्ठितम्)	(मेढ्रात्प्रतिष्ठितम् ॥ १२ अ ॥
,,	५	स्मृतम् ॥ १३ ॥	स्मृतम् ।
,,	६	निगद्यते ।	निगद्यते ॥ १३ ॥
,,	१०	यावत्तत्वं	यावत्तत्त्वं
,,	११	उध्दुर्वमेढ्रादधो	ऊर्ध्वं मेढ्रादधो
,,	१३	उदाहृता	उदाहृताः
,,	१४	प्राणवाहिन्यो भवस्तत्र दशस्मृता ॥	प्राणवाहिन्यो भवास्तत्र दश स्मृताः ।
५८	५	नागो गृह्णन्ति पञ्चैताः	नागो गृह्णाति पञ्चैताः (?)।
,,	९	अधश्चोद्धर्वं	अधश्चोर्ध्वं
,,	१९	षट्च्छतान्यहोरात्रं	षट्शतानि अहोरात्रं
५९	६	मुखेन चाध्य (आछाद्य) वतिष्ठति ॥	मुखेन चाध्यव (? चाच्छाद्य) तिष्ठति ॥
,,	१०	यान्ति	याति
,,	१५-१८	४१-४२ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
,,	१७	(वारंवारमपानमुर्ध्वं) मनिलं	(वारंवारमपानमूर्ध्व-) मनिलं
६०	६	मूलबन्ध	मूलबन्धो
,,	१५	गे गता	खे गता
६०	१७	खेशरी ॥ ५४ ॥	खेचरी ।
,,	१८	तृषा	तृषा ॥ ५४ ॥
,,	१९	खेचरी ॥ ५५ ॥	खेचरी
,,	२०	सर्वलिद्धेर्नमस्कृता ।	सर्वसिद्धैर्नमस्कृता ॥५५॥
,,	२१	(बिन्दूमूल शरीरं यः	(बिन्दुर्मूलं शरीराणां)
,,	,,	प्रतिष्ठिसम्	प्रतिष्ठितम्
,,	२२	भावयन्ति शरीरा णां (शरीरं यः)	भावयन्ति शरीराणां (?)
६१	२	चारितोऽपि	चलितोऽपि
,,	४	विन्दुः	बिन्दुः
,,	७	,,	,,
,,	८	(विन्दुरिन्दुः-)	बिन्दुरिन्दुः-)
,,	९	रजः विन्दोः	रजो बिन्दोः

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	१०	ताप्यते ह्यमृत्रपदम्	प्राप्यते ह्यमृतं पदम् ।
,,	१६–१९	६६–६७ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
,,	१६	रसाः (सुचिरं)	रसाः (? हठाद्–)
,,	१८	शनैः रेचयेत्	शनै रेचयेत्
६२	४	(जपेत्)	(जपे–)
,,	१२	ज्योतिरीमिति ॥	ज्योतिरोमिति ॥
,,	२०	यावचक्षु भ्रुवोर्मध्ये	यावचक्षुर्भ्रुवोर्मध्ये
६३	१	शुद्धीयेत् (द्धमेति)	शुद्धियेत
,,	,,	नाडीचालं	नाडीजालं
,,	४	यदाशक्ति	यथाशक्तिः
,,	११	चेदिल (ड) या प्रवेश्य च	चेदिड्या प्रवेश्य
,,	,,	च तं भूयो–	च तथा भूयो–
,,	१२	बध्वा	बद्धवा
,,	१४	मासत्रयादूर्ध्वजः	मासत्रयादूर्ध्वतः
,,	२०	संस्कृताः ।	संस्कृतः
,,	२२	ज्ञातव्यो	ज्ञातव्यौ
,,	२३	द्वादश	द्वादशः
६४	२	उत्तमाः	उत्तमः
६४	६	समुच्चालितम् ॥ १७ ॥	समुच्चालितम् । × × × × × × ॥ १७[1] ॥
,,	७	उर्ध्वमाकृष्य	ऊर्ध्वमाकृष्य
,,	११	प्राणायामे भवत्येपा	प्राणायामो भवत्येपः
,,	१३	आसने मरुतो	आसनेन रुजं
,,	१५	धारणायां	धारणाया
,,	१८	प्रत्याहारद्विषट्केन	प्रत्याहारद्विषट्केन
,,	१९	धारणा द्वादश	धारणाद्वादशं
,,	२२	तस्माद्दृष्टुं	तस्माद् दृष्टुं
६४-६५	२३–२४, १–२	१०६–७ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ

१ अस्य श्लोकस्योत्तरार्धो न विद्यते हस्तलेखे ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६५	४	गंडादिनादं	घंटादिनादं
,,	७	कास	कासः
,,	९	भवेद्वश	भवेद्वशः
,,	१८	—चैव इन्द्रियाणि	—चैवमिन्द्रियाणि
६६	२	यं तु	यत्तु
,,	५	वसत्येपा	वसत्येषो
,,	७	ग्रसमृध्वमूखो	ग्रसत्यूर्ध्वमुखो
,,	८	विज्ञातस्य करणं	विपरीतस्य करणं
,,	९	नाभिरधस्तात्तु ऊर्ध्वं	नाभिरधस्तालुरूर्ध्वं
,,	१३	नाकृष्य	आकृष्य
,,	१४	प्राप्ते प्राणि	प्राप्ते प्राणे
,,	१५–१८	१२६–२७ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
,,	१६	शक्ती परां	शक्तिं परां
,,	१९	शीतल सलीलं	शीतलं सलीलं
,,	२०	मासार्धेन संमोहो	मासार्धेन (वि-) संमोह
,,	२२	उन्मार्गेनात्र	उन्मार्गेणात्र
,,	२४	य प्राणं	यः प्राणं
६७	१–४	१३१–३२ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
६७	१	बध्वा	बद्ध्वा
,,	२	नासान्तो	नासान्तं
,,	४	नवास्ति	नैवास्ति
,,	५	उर्ध्वजिह्वास्ततो	ऊर्ध्वजिह्वस्ततो
,,	६	मृत्युं जयतु	मृत्युं जयति
,,	७	राजदण्डैर्बिलं	राजदन्तैर्बिलं
,,	९	बध्नंमूर्ध्वफलं	बद्धमूर्ध्वफलं
,,	,,	विष्णुं निवारितम्	मृत्युं निवारितम्
,,	१३	यदूध्वतु	यदोर्ध्वं तु
,,	१५–१८	१३८–३९ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
	१६	स क्षीराकटुकाथदुग्धसदशा ...धवो ॥	सक्षीराकटुकाथदुग्ध-सदृशो...धवः ॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६७	१७	याधिनां हरणं	व्याधीनां हरणं
,,	२०–२१	योरन्तराले	× × × ×[1]
,,	२२	नित्यं...नमुञ्चति।	नित्यं...न मुञ्चति ॥ १४० अ. ॥
६८	१	भ्रूरादिपञ्चभूतानां	भूरादिपञ्चभूतानां
,,	३-६	१४३–४४ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
,,	३	यः पृथ्वी हरितालहेमरुधिरातत्वे-लकारान्वितम्।	यत्पृथ्वी हरितालहेम-रुचिरं तत्त्वं लकारान्वितम्।
,,	५	प्राणं तत्र विनीय्य	प्राणांस्तत्र विलीय्य
,,	६	येषां	तेषां
,,	,,	क्षितिजयाकुर्यात्ततो	क्षितिजया कुर्यात्ततो
,,	७–१०	१४५–४६ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
,,	९	विलीय्या	विलीय्य
,,	११–१४	१४७–४८ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
,,	११	तत्वं	तत्त्वं
६८	१३	प्राणं तच्च विलीन	प्राणांस्तत्र विलीय्य
,,	,,	धारणा ॥ १४८ ॥	धारयेत्।
,,	१४	तेषां—धारणा।	तेषां वह्निमसंशयं तु ज्वलते वैश्वानरी धारणा ॥ १४८ ॥
,,	१५–१८	१४९।२, १५०।१–२, १५१।१	एताः पंक्तय एकैव श्लोकस्य, वायवी धारणायाः ॥
,,	१७	प्राणं तच्च विनीय्य	प्राणांस्तत्र विलीय्य
,,	१८	येषां	तेषां
,,	१९–२२	१५१।२, १५२।१–२, १५३।१	एताः पंक्तय एकैव श्लोकस्य नभो–धारणायाः ॥

---

१ अस्य श्लोकस्य प्रथमा पंक्तिर्न विद्यते हस्तलेखे ॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६८	१९	शुचिशुद्धवा सदृशं	शुचिशुद्धव्योमसदृशं
,,	२०	तन्मध्ये	तन्मध्ये (च)
,,	२१	प्राणं तत्र विलीनपंचघटिका	प्राणांस्तत्र विलीय्य पञ्चघटिका
,, ६९	२३ } १	१५३।२-१५४ श्लोकौ	एकैव श्लोको इति पठनीयौ
,,	२	मधुरस्सर्वा	मधुराः सर्वा
,,	४	सर्वं द्वित्वा समायुक्तं	सर्वं द्वित्वासमायुक्तं
,,	५	यस्तत्त्वे	यत्तत्त्वे
,,	,,	चेतः तद्ध्यानं	चेतस्तद्ध्यानं
,,	६	सगुण	सगुणं
,,	९	ध्यानयोगेन	ध्यानयोगेन (? ध्यानयोगस्य)
७०	१	लक्षणं नित्यं	लक्षणं नित्यं (लक्षयेन्नित्यं)
,,	२	आत्मनावर्जितं प्राण	आत्मानं विजित-प्राणो
,,	८	भ्रमध्यञ्च	भ्रूमध्यञ्च
,,	१०	कुर्वत्यष्टगुणोदयम्	कुर्वन्त्यष्टगुणोदयम्
,,	११	उपातिष्ठितया	उपाधिस्थतया
७०	१२	उपाधि	उपाधिः
,,	१७	प्रकाशिते ।	प्रकाशिते ॥ १७३अ[1]॥
,,	१८-१९	१७४ श्लोको	चतुष्पाद एव न षट्पादः ।
,,	१९-२०	१७४।२-१७५।१	पंक्त्योरन्तराले + + + + + + इति संज्ञा आवश्यकी ।
७०	२१-२२	१७५।२-१७६।१	अनयोरन्तरालेऽपि सा आवश्यकी, १७६।१ पंक्तिर्न १७६ तमस्य श्लोकस्यान्तर्गता ।
७१	३	इन्द्रियाणि ..सः	इन्द्रियाणि...सः (?)

---

१ अस्य श्लोकस्य पूर्वार्धो हस्तलेखे न विद्यते ॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७१	९	योगियुक्तः	योगी युक्तः
,,	१०	,,	,,
,,	२०	योगिलीनः	योगी लीनः
,,	२१–२४	१८७–८८ श्लोकौ	एकैव श्लोक इति पठनीयौ
,,	२३	पठतिच मयः श्रृणोति	पठति चायं यः श्रृणोति

समाप्ति लेखः - **योगमार्तण्डं समाप्तम् ॥** - **(योगमार्तण्डः समाप्तः ॥)**

५. गोरख उपनिषद ॥

७४	९	निशक्ति	निजशक्ति
७५	३	वैश्व	वैश्य

६. मत्स्येन्द्रजी का पद ॥

७६	४	वाल्हारे टेक	वाल्हारे॥टेक॥
,,	६	वाल्हारे १	वाल्हारे ॥ १ ॥
,,	७	वाल्हारे २	वाल्हारे ॥ २ ॥
,,	८	वाल्हारे ३	वाल्हारे ॥ ३ ॥
,,	१०	वाल्हारे ४	वाल्हारे ॥ ४ ॥
,,	११	वाल्हारे ५	वाल्हारे ॥ ५ ॥
,,	१६	चकोर १	चकोर ॥ १ ॥
,,	१८	आय २	आय ॥ २ ॥
,,	२०	नाथ । २ ॥	नाथ ॥ ३ ॥

८. चिरपटजी की सबदी ॥

८४	१७	प्रमांनंद ।	प्रेमानंद ।
८५	१	गिरिकंद लिवास	गिरिकंदनिवास
,,	७	चौर वाजारी	चौर बाजारी
८६	८	बेस्यां नाडि	बेस्या नारी

९. गोपीचंदजी की सबदी ॥

८८	१०	बारा सैकन्या	बारासै कन्या

१०. जलंदरी पावजी की सबदी ॥

९०	२	जहां प्रम	जहां प्रेम
,,	३	प्रमपद	प्रेमपद

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९०	१४	सिरोमणि सारं	सिरोमणि सार
,,	१५	बाई अहार षुध्यान संतापै।	बाई अहारषु ध्यान संतापै

II. ABBREVIATIONS.

The abbreviations used in the foot-notes indicate the places from which the manuscripts had been secured. Thus :--

यो. = योधपूर – आदर्श ग्रन्थः।
ह. = हरिद्वार।
तं. = तंजावर।
का. = काशी.

INTRODUCTION

A Short Account of the Nātha Yogīs

The Nātha Yogīs[1] have played a very important role in the history of mediaeval Indian mysticism. These Yogīs worshipped God as 'Nātha' or the Supreme Master, who according to their faith, transcends not only the finite, but the infinite as well. The worshippers of Nātha were adepts in Yogic cult, which was supposed to give them supernatural powers. Among them, Sree Guru Matsyendranāth and his most able disciple Sree Gorakhnāth or Gorakṣanāth have been known throughout India for their marvellous performances of miracles. Legends of the superhuman powers of the Nātha gurus (spiritual teachers) abound in Indian Literature – Sanskrit, Hindi, Marathi, Gujrati, Oriya, Nepalese and extensively in Bengali. Matsyendranāth, the foremost of the Nātha gurus was born in Bengal and some scholars mention that Goraksanāth too hailed from Eastern Bengal. Thus the Nātha gurus must have profoundly influenced the religious life of the people of Bengal in the mediaeval period and their cult naturally found expression in Bengali literature.

Besides popular legends and ballads, the contributions to Nātha philosophical texts, both in prose and poetry, by the Nātha gurus themselves are by no means negligible. Luipāda or Mīnanāth, which were other names by which Matsyendranāth was known, was one of the first verse writers in Bengali in the tenth century, and Gorakhnāth was probably the first prose writer in Hindi. Other important works by these two gurus are found in Sanskrit.

The Nātha gurus taught their doctrines to the rich and the poor alike. Kings have given up their thrones to preach the doctrines of the Nātha sect. The renunciation of king Gopīchandra of Bengal, in the eleventh century, created a sensation all over India, which even at this distance of time continues to be echoed in poems and dramas, and in popular ballads sung by minstrels amongst rural folk. King Bhartṛhari of Ujjain in Western India also became a Yogī. Bhartṛhari's renunciation of wealth and enjoyment tc take the vow is associated with the same popular pathos as that of

king Gopīchandra. In Western India songs of Bhartṛhari are as widely sung as those of Gopīchandra in Bengal.

Bhartṛhari was initiated by Jālandhari, who according to the tradition of the Yogīs, was the prince of Hastināpur in Northern India. The same guru Jālandhari is known in Bengal as Hādipā, the menial and the miracle worker in the capital of Maynāmati, who was the mother of Gopīchandra. Later on Hadīpā, became also the guru of king Gopīchandra. Caurangīnāth, another Nātha Yogī, initiated by Matsyendranāth, was the son of king Devapāla of the Pāla Dynasty of Bengal.

That Gorakhnāth and other Nātha Gurus were not mythical persons can be proved from Kabīr's verses. Kabīr was a well-known Sant poet (A Sant is one who has realised the Only Reality), philosopher and preacher of the sixteenth century. He highly praised Sree Gorakhnāth, Bhartṛhari and Gopīchand, " United with the Universal Mind they revel ", said he. Kabīr, Kamāl and Dādu among the Sant poets were known as *Nirgunis* as they worshipped the nirguna or the supreme aspect of God which is beyond the pale of attributes. But they are indebted to the Nātha Yogīs for certain practices of Yoga, e. g., *Śabda Yoga, Shaḍ-chakras* etc., and they have avowed their indebtedness to the Yogīs. The terminology used by both these sects as found in Hindi poetry, is remarkably alike. But the Nātha cult, like many other cults in India, lost its popularity in time, and is now confined to a small esoteric group of worshippers. While it is found that verses by the Sant poets are published by different compilers, we rarely find the verses and books written by the Nātha Yogīs being published. Scholars like Grierson, Levi, Tucci, Grunwedel, Briggs etc. have studied the legendary and partly the historical aspects of the Nātha School but not much of their writings. Shastri, Kaviraj, Bagchi, Sahidullah, Singh and some other scholars have tried to secure MSS. and study the underlying philosophy. The language used in these MSS. is often a mixture of languages, hence difficult to comprehend. Often the authorship of the same book is contested, therefore, it is difficult to ascertain the real author. But numerous books and MSS., exclusively on the Nātha cult, are found in well-known libraries and in possession of some Nātha Yogīs who are loathe to part with

their treasures. In this book are published for the first time a set of collections of MSS. of the Nātha Yogīs secured by me from Northern and Southern India. In my first book on the subject, " The History, Philosophical Doctrine and Practice of the Nātha School (of Yogīs)" written in Bengali and published by the Calcutta University in 1950. I have given some detailed account of these Yogīs and their practices, with their fundamental philosophy.

The Legends

Legends relating to the different *gurus* (preceptors) and their *shiṣyas* (disciples) are often contradictory, except in the case of Sree Matsyendra and Sree Gorakhnāth. That Gorakhnāth learned Yoga from his guru Sree Matsyendranāth, who in turn learnt it from Ādināth or Śiva, is unanimously accepted by the different traditions and ' paramparas ' i. e., the list of the gurus and their disciples. The followers of Gorakhnath are known as *Gorakhnāthīs*, and '*Kānphāṭās*' (Kān = ears, phatās = slit) as well, as they wear huge ear-rings by slitting the cartilages about three quarters of an inch of both ears in imitation of Lord Śiva. The kānphāṭā yogīs are found even to the present day in different regions of India and their places of pilgrimage are scattered all over the country.

Of Gorakhnath's disciples King Jālandharnāth of Northern India and Queen Maynāmati of Comilla (East Bengal, now Pakistan) have become famous in the ballads sung in honour of the Queen's only son King Gopīchandra. Gopīchandra's renunciation is a familiar subject on which ballads and dramas have been composed in Bengali, Oriya, Nepalese and Hindi. Gopīchandra was the ruler of Bengal in the eleventh century. His mother Maynāmati was a disciple of Saint Gorakhnāth. Gopīchandra's span of life was short. So Gorakhnāth ordered Maynāmati to compel her only son to become a Yogī and accept as his guru Hāḍipā, a man of low caste and a scavenger. Hāḍipā was none other than Jālandharnāth, the disciple of Gorakhnāth, in disguise. As Maynāmati and Hāḍipā were both adepts at performing miracles, Gopichandra suspected some foul play at first and resented the idea of becoming Hāḍipā's disciple. The two

queens Adunā and Padunā with the help of Gopīchandra himself, put several tests to the queen mother. She was made to walk on fire and on a bridge of hairs. She was drowned in water and given poison to swallow. By uttering the name of her Guru, queen Maynāmati passed all ordeals and convinced him of the great powers of Yoga. To cut a long story short, Rājā Gopīchandra renounced his throne and accepted Hāḍipāas his guru. As a Yogī, Gopīchandra suffered untold misery. The heart–rending tale of his renunciation became a popular theme, and ballad-singers still earn their living by singing '*Gopīchandrer Gān*' (songs of Gopīchandra) in certain parts of Bengal. Gopīchandra is known in a legend of Sind as Pīr Patāo.

Hāḍipā, the performer of miracles, could order the cocoanuts to come down to him, and when he had devoured the kernel and drunk the water, could order the outer skins to return to the trees! The dead revived if he kicked them. Mother Earth brought a chair for him to rest and the son of Yama, the god of death, held an umbrella over him, if he went in the sun. The sun and the moon were his ear-rings, in other words, he was the perfect Yogī who had the control over *Prāna* and *Apāna* or the vital airs. If Hāḍipā was such a great Yogī, what made him clean the streets of Gopīchandra's capital ? Legends show that he had coveted Mahādevi (the wife of Śiva) who in the disguise of a beautiful woman was testing the characters of the Yogīs. It was by her curse that the Yogī worked as a Hāḍi or menial in the state of the beautiful Queen Maynāmati and her son Gopīchandra.

In the same ballad, we find that Gorakhnāth was flying through mid-air by his yogic powers in search of a perfectly innocent child, to whom he could bequeath his gift of *Mahājñāna* or supreme knowledge by which one can be free from fear of death and on finding Maynāmati, initiated her. Sree Gorakhnāth had obtained this knowledge from his guru Matsyendranāth, who in turn had obtained it from Lord Śiva. While Śiva was expounding the theory to his consort Gauri on the sea-shore, Gauri had fallen asleep and Matsyendranāth in the form of a fish in the sea overheard Śiva. When discovered by Śiva he was initiated and named 'Matsyendranāth' i. e., the king of fishes. But at the same time he was cursed by Śiva's consort that he would

for a time being, forget the knowledge thus obtained by deception. In the Bengali story of *Gorakṣa Vijaya* or *Mīnachetan* it is related how the great guru Matsyendranāth has temporarily forgotten this knowledge and has become immersed in love of the queens of Kadali in Assam, who are proficient in magic. There are only women in this state, sixteen hundred of them, all able to bewitch men who happened to come their way. This belief is still held in certain parts of Assam! Gorakhnāth, however, on receipt of this sad news of his guru's downfall goes forth in the disguise of a woman, delivers him and changes the sixteen hundred women of Kadali to bats, where to this day they can be found in a cave. This rather farfetched story was invented in all probability to depict the greater powers of Gorakhnāth over his guru. Gorakh is said to have attained superhuman powers by reason of his perfection in Yogic practices. But at the same time Gorakh delivers his guru by uttering 'Jai Matsyendra' thus showing reverence to the guru though he may have fallen temporarily. This is the subject matter of the legend *Gorakṣa-Vijaya* which means 'the conquest of Gorakh', or *Mīnachetan*, which means 'the awakening of Mīna' (*Mina = Matsya = fish*). The books *Gorakṣa-Vijaya* and *Minachetan* are identical but published from different places. Both the works are in Bengali.

In the *Kaula-jñana-nirṇaya* in Sanskrit, edited by Bagchi, we find that the Lord Śiva had himself appeared on the earth, in the disguise of a fisherman as Matsyendra, to preach the doctrines of the Kaula sect. The Nātha Yogīs were at one time all known as Kaulas, a special branch of the Tāntriks, who were worshippers of the Goddess. Matsyendra initiated Gorakhnāth, though there is no mention of Gorakhnāth in *Kaula-jñana-nirṇaya.*

Guru Gorakhnāth initiated Jālandharnāth. In a drama discovered in Nepāl on Gopīchandra's renunciation, we find Jālandharnāth telling Gopīchandra that he was the king of Jālandhar and had given up his throne and seven hundred queens to become a yogī. Jālandhar later on became Gopīchandra's guru.

Bhartṛhari, the king of Ujjain, became the disciple of Gorakhnāth. In some legends we find the mention of

Bhartṛhari as the brother of Queen Maynāmati, and the uncle of Gopīchandra.

Caurangīnāth, another disciple of Matsyendranāth, belonged to the Pāla Dynasty of Bengal. Caurangīnāth's step mother had his hands and feet cut off and his body thrown into a forest. Here he was discovered by Matsyendranāth, initiated by him and restored to his former self after twelve years of self-discipline by Yoga. This story is narrated in the form of a drama *Pūrnachandra* written in Bengali by the well-known dramatist Late Girish Chandra De. Caurangīnāth is believed to be the son of Devapāl, and queen Maynāmati, the sister of Devapāl. This same Maynāmati encouraged Rāmāi Paṇdit in the worship of *Dharma*, a later form of Buddhism adopted at the time of conflict with the Muslims. Buddhist contacts with the Nātha cult are numerous. In Bengal Hāḍipā, Gorakh and Matsyendra are claimed as Buddhist Saints and they are supposed to be related to the Dharma movement. One of the Yogī castes of Bengal are still known as the *Dharmaghori* Yogī. In Nepal, Matsyendranāth is identified with Avalokiteśvara, the fourth divine Bodhisattva, and his annual festival there is connected with an ancient Buddhist image. In a hymn composed in Bengali in honour of the god *Dharma* who is of a non--Hindu origin, we find the meeting of the Saints Hāḍipā, Kānupā, Gorakhnāth and Caurangī described. Rāmāī Pandit is the chief priest of this *Dharma* worship and the composer of its tenets known as *Sunya-Purāna*.

From Maraṭhi tradition we know that there was an old connection between Gorakhnāth and Jñāneśvar's grandfather Govindpanth. Jñāneśvar was the famous commentator of the Gita, known as *Jñāneśvarī*, and he was initiated into the Nātha cult by his elder brother Nivṛttināth. Jñāneśvar was born in 1290. Bhave in his *Mahārāstra Sāraswat* mentions that the Nātha sect was well-known throughout Mahārāstra in the twelfth century. Bhave also repeats the tradition of Govindpanth's connection with Gorakhnāth and says that Govindpanth's father, who worked under Jaitrapāl of Bira in 1207, had his mind turned to religion by Guru Gorakhnāth. (*Vol. I. p. 30*).

These legends and traditions help us to give the Nātha gurus some definite place in history. The stories of Gorakhnāth, Matsyendranāth and Gopīchand had been current in Bengal and many other parts of India, before the time of conquest of Bengal by the muslims in the thirteenth century. Later on the songs of Mīnanāth (Matsyendra) and Gorakhnāth became popular among the muslims of East Bengal. In the Vaisnava love lyrics of Bengal occasional references are found of Gorakh-Yogī. In Nepāl, it is believed that Avalokiteśvara came to Nepal at the command of Buddha from somewhere outside Nepal. He came in the guise of a Śaivite priest and is identified with Matsyendra. These Yogīs are still found in Nepal, Bihar, Bengal, U. P., Gujrat, Maharastra and Northern Deccan.

The Origin of the Sect

The Nātha Yogīs who were Śaivites (worshippers of Lord Śiva), originated in Northern India as an expression of revival of Hinduism, during the second millennium A. D. After the decline of Buddhism, Śaktaism and Vaisnavism, in which the personal element was predominant, the Nātha Cult flourished side by side with Islam. Union with Śiva was preached by Sankarācharya at an earlier period (788–850 A. D. dates of Śankara), but this impersonal ideal of *Advaitavāda* had died out. The Nātha Yogīs helped in reviving this ideal. To them Śiva was the permanent principle; while the phenomenal world was attributed to Śhakti, the ever active principle.

On the above principle, the Nātha gurus preached their doctrines; but as to the origin of the Nātha Sect we are still uncertain. A mass of legends have grown round the hoary name of Gorakhnāth, who is undoubtedly the greatest of the Nātha Yogīs, but his birthplace and family history are still shrouded in mystery. Indian Yogīs never reveal their past, this is the age old custom. Except in case of kings who have forsaken their thrones to become Yogīs, we can never be certain of their ancestry. Gorakhnāth is known as *Iśvara-Santāna* meaning the son of God. In the *Goraksa-Siddhānta-Saṇgraha,* published by the Sarasvati Bhavana Texts of Benaras and edited by Dr. Gopinath Kaviraj, we find on page 40, the names of the nine Nāthas,

popularly known as *Nava-Nātha*. In this list we find the names of Ādināth (Śiva) as Guru, then Matsyendra, Udaynāth, Daṇdanāth, Santoshnāth, Kūrmanāth, Bhavanārji and Gorakhnāth, the son of God.

From all other sources we find that Matsyendra is the guru at whose feet Gorakhnath spent twelve years and emerged as a great Yogī and mystic. The name of Matsyendra is very familiar in Bengal, as he was born in Eastern Bengal and preached in Kamarupa, Assam, where he was supposed to be ensnared by the queens of Kadali.

Gorakhnāth, the master Yogī, was known throughout the Northern and Western India in the eleventh century and later, he was held in great reverence in Sikkim, Nepal, Hardwar, Nainital, Gorakhpore, Benaras, in the U. P., the Punjab, Kashmir, Peshawar, Sind, Beluchistan, Cutch, Bombay, Rajputana, Orissa, Assam and Bengal. In the Punjab there is a famous temple in the name of Gorakhnāth, known as Gorakh - Tilla. The liberal Emperor Akbar is said to have been initiated into the secrets of the Yogīs and he presented some villages with an annual income, for the maintenance of this Tilla.

Gorakhnathis (followers of Gorakhnāth) also visit holy shrines of Gorakhnāth, Dharmanāth and others in far off places like Dhinodhar in Cutch, Koteśvar near Karachi in Sind, Hiṇglāj in Beluchistan and Devī Pātān in Nepal. Hiṇglāj is in the keeping of Muslims and considered to be beyond the confines of India. So on their return home from Hiṇglaj, the Yogīs are branded on the upper part of the right fore-arm with the emblem of Śiva--Śhakti (*Yonī–linga*) at Koteśvar. Gorakhnāthis lost hold of Koteśvar to the Atits in the sixteenth century. The monastery at Dhinodhar is one of the most imporant centres in Western India, and in this place Dharmanāth, a disciple of Gorakhnath, carried out his penance for twelve long years. At Devī Pātān, the image of Matsyendra is worshipped. An annual car--festival is still held at Pātān in honour of Matsyendra, who is the guardian deity of Nepal. Matsyendra, though a Śaivite, is worshipped in Nepal as an incarnation of Buddha as Avalokiteśvar, the fourth divine Bodhisattva. But his Śaiva image is also worshipped as

Śaivism was introduced in Nepal through him. Gorakhnāth holds the same respect as Paśupatināth, who is the God of the Nepalese. The 'Gurkhās' of Nepal are named after Goraksa. Gorakhnāth's name is engraved in Nepalese coins. Gorakhpore in the U. P. is named after the great saint; temples in Gorakhpore and Chunar are dedicated to his name. In Bengal there is a place called *Gorakh–Bāsuli* near Dum--Dum, and also a place called *Tribeni* near the river Hooghly where the Nātha Yogīs assemble and worship Sree Gorakhnāth, uttering the mantra *Śiva–Gorakh.*

The Historicity and date of Matsyendranāth

Some MSS. found in Nepal have been published by Dr. P. Bagchi under the name of *Kaula-jñāna-nirṇaya.* The author of these are Matsyendranāth and Mīnanāth as found in the colophons. Dr. Bagchi has proved them to be indentical, and also shown that the language is not later than that of the eleventh century, and is a form of old Sanskrit. In one place it is mentioned that Matsyendra was an *Avatār* or incarnation of Śiva. It is generally supposed that when a person is considered to be an *Avatār*, he must have belonged to at least a century earlier. This fact, with that of the language, helps us to place Matsyendra sometime in the tenth century. Abhinava Gupta, the great scholar, in his treatise *Tantrāloka* salutes Matsyendra as his Guru and greets him as 'equal to Śiva'. Dr. K. C. Pandey has discussed the time of Abhinava Gupta and placed him in the second half of the tenth century and his writings not later than that of the beginning of the eleventh century. This also helps us to place Matsyendra not later than the tenth century. Abhinava does not mention Gorakhnāth.

In the commentary of *Tantrāloka* we find that Matsyendra was the founder of the fourth branch of a particular Advaita Tāntrik Sect. This sect was founded in Kāmarupa in Assam, where according to other traditions also, Matsyendranāth preached. This mention is made because Abhinava's great guru was also connected with this particular Tāntrik Sect.

Bagchi in his introduction to *Kaula-jñāna-nirṇaya* has shown from a MS. that Matsyendra was born in Bengal and he was the founder of the fourth branch of *Yoginī Kaula* and preached his doctrines in Kāmarupa.

In an old book of the Yogīs by Jñaneśvar written in Marathi, translated in Hindi and published from Hardwar as *Yogī-sampradāyāviskriti*, we find that Matsyendera was thrown in the sea by his parents, because he was born under an inauspicious star and was devoured by a fish. It is then that he overheard Śiva and was initiated by him, the time being the end of the Dvāpara Yuga i. e., the Brazen Age, the third of the four ages of the world comprising 864,000 years. Then he preached in Kāmarupa. Gorakhnāth became his disciple, and in Yudhistir Samvat 1939. (i. e., in the year of Yudhistir, the eldest of the Pandavas) he left his charge to Gorakhnāth and put himself in eternal trance or Samādhi in the Girnar Hills.

In the *Caryā-padas* (i. e., verses on practices composed by Siddhāchāryas) discovered by Shastri and published by him, we find a couplet in Bengali by Mīnanāth, quoted in the commentary. As we have mentioned before, those Caryās do not belong to any period earlier than the tenth century. From this too, we may place Matsyendranath not later than the tenth century, if Matsyendra and Mīnanāth are considered to be the same person.

In the list of the 84 Siddhas who had flourished between the tenth and twelfth centuries, we find the name and picture of Matsyendranāth, who is also known as Mīnanāth Vajrapāda.

The Historicity and date of Gorakhnāth

Gorakhnāth was the disciple of Matsyendranāth and as such he must belong to a period later than the tenth century, which date we have accepted for Matsyendranāth, the guru.

Gorakh's disciple was Gaininākh, and his disciple was Nivrttinath, the elder brother of Jñāneśvar. Nivrttināth, though older than Jñāneśvar by two years only, had initiated Jñāneśvar in the Nātha cult. Jñāneśver is a well-known saint of Mahārastra, who wrote his commentary on the Gitā, known as Jñāneśvari, in 1290 A. D., as has been proved by scholars. From Jñāneśvar's own writings the fact has been established that he was put in 'Samādhi' or eternal trance, at his own request, only at the age of 21 years in 1296 A. D. This 'Samādhi' can still be seen and is only a few miles off from Poona. Therefore Jñāneśvar's date of birth is 1275 A. D.

If we accept the theory that the time between a guru and his disciple is about a hundred years, considering their longevity which was well-known, we may place Gorakh in the eleventh century on the following grounds:—

Nivṛtti's date of birth	–	1273 A. D.
Jñāneśvar's date of birth	–	1275 A. D.
Gaininātḥ's time	–	C. 1175 A. D.
Gorakhnāth	–	C. 1075 A. D.

If we accept this date for Gorakhnāth, Matsyendranāth can be placed a century earlier, i. e., in the tenth century and then the facts mentioned before as to the composition of Kaula-jñāna and the salutation of Matsyendra by Abhinava in the eleventh century, can all be admitted.

Gopichandra was the king of Bengal, his father was Manikchandra Raja, the brother of Dharmapāla. The Pāla dynasty came to an end in Bengal in the eleventh century. The Yogīs rose to power under the Pālas in Bengal; and Manikchandra's wife Maynāmati was a disciple of Gorakhnāth. So Gorakhnāth must belong to the eleventh century also.

Maynāmati is spoken of as the sister of Bhartṛhari, who abdicated his throne in favour of his brother Vikramāditya (Chandragupta II.) of Ujjain. Vikrama ruled from 1079 to 1126 A. D. Bhartṛhari became a Yogī. One of the sub-sects of Kanphātās is named after him. Bhartṛhari was a disciple of Gorakhnāth, so we can place Gorakh in the eleventh century.

The tradition in Bengal of Maynāmati's supporting Rāmāi Pandit in the worship of *Dharma* gives us the historical data of the eleventh century. The treatise on *Dharma* composed by Rāmāi and known as *Sūnya Purāna* points to a sufficiently archaic language, determined by scholars as of the eleventh century.

Gorakhnāth accepted both Hindus and Mohammedans as his disciples. Baba Ratan Haji was probably a Mohammedan follower of Gorakhnāth and is said to have converted a number of Mohammedans to the Yogī's creed. In Kabul they are known as faqirs of Ratan Haji. *Kafirbodha* was perhaps written by Ratan Haji but was known as the work of Gorakhnāth. Ratan Haji belonged to the eleventh century by tradition, so Gorakhnath may be placed in the same century.

The Historicity of Gopichandra

All over India are found dramas, ballads, famous paintings and at the present time moving pictures depicting the home-leaving of Gopichandra, which is as heart-rending as that of Lord Buddha. In the Cambridge University Library there is a copy of a Bengali drama, written in the Newari language of Nepal, which was composed in the 17th century. The story of the drama is partly similar to the Bengali ballad known as *Govindachandrer Gīt.* Grierson collected and published in 1873 *Manikchandra Rājār Gān,* which relates to the father of Gopichandra, but the story is the same, showing Gopichandra's home-leaving. There is a Hindi version of Gopichandra's song by Laksandāsa. In the Punjab, Ambala District, this drama is still played and the ballad singers of the Rangpore District in Bengal still earn their living by singing this sad song. The famous painter Ravivarma has put this sad home-leaving on canvas. Several copies of books of dramas on the subject of Gopichandra's renunciation are found in Northern and Eastern Bengal, Orissa, the Punjab, Bhagalpore and Benaras, in the languages of these places.

Who was this widely known Gopichandra ? On marrying Maynāmati, Manikchandra got Meharkula in Tripura (in the Chittagong District) as a dowry. His ancestral throne and kingdom was at Vikrampore in the Dacca District Thus he ruled over these two places. Their only son was Gopichandra whose capital was at Paṭṭikānagar in Tripura. A range of hillocks in Tripura is still known by the name of Maynāmati. An inscription has been found here dated 1219 A. D. in which mention of Paṭṭikera is made. Gopīchandra had also taken on lease a part of Northern Bengal, so the people of the Rangpore district knew of his renunciation. Dr. D. C. Sen collected the above facts from different verses on Gopīchandra and he believes that Gopīchandra belonged to the Chandra kings and had no connection with the Pāla kings of Bengal.

Gopīchandra married the two daughters of King Harischandra who probably belonged to Savar in the Dacca district. This Harishchandra belonged to the eleventh century. If we accept the fact that Gopichandra's mother was a disciple

of Gorakhnāth, both Maynāmati and Gopichandra cannot belong to a period much later than the eleventh century.

Gopichandrer Gān has been published by the Calcutta University with two different renderings, one by a Hindu, the other by a Mohammedan. From Dacca, Dr. N, K. Bhattasali published two books under the caption *Gopīchandrer Gīt* and *Maynāmatir Gān.* Sivachandra Sil published *Govindachandrer Gīt*, but Govindachandra is the same as Gopichandra.

These books, however, have all been written at a much later date, in about the 17th and 18th centuries. Gopīchandra can be placed in the 12th century or earlier from the facts of Maynāmati being Gorakh's disciple and Hāḍīpā being the guru of Gopīchandra. We have already discussed the relationships between Gorakh, Maynāmati and Hāḍipā in the legends concerning them. The Pāla dynasty also came to an end in the twelfth century ; Gopichandra and his father were contemporaries of the Pāla kings.

The Historicity of Bhartṛhari, Jālandharnāth Jñanesvar and Gambhirnāth

Bhartṛhari, who was once a king, became a Yogī. In Mahārastra a drama has been written in 1904 A. D. which is known as *Bhartṛhari Nirvēda.* 'Gray published it in an American Journal. Bhartṛhari is supposed to be the king of Ujjain. But the Maharaja of Alwar who is interested in the story of Bhartṛhari, failed to gather correct information from Ujjain. Moreover, it is said that Bhartṛhari and Vikram were brothers, and Bhartṛhari abdicated in favour of Vikram. Who is this Vikram ? If it is the Vikramāditya, who was defeated by Sālibāhan, in whose name an era was established (1872 = 1951 A. D.) we arrive at an impossible conclusion. We have no intention of placing Gorakhnāth in the first century. If we accept Vikramāditya as Chandragupta II. of Ujjain, who ruled from 1076 to 1126 A. D., we may arrive at a probable conclusion and place Bhartṛhari before the end of the eleventh century. The death of his devoted wife Rani Piṇgalā made him accept the discipleship of Gorakhnāth. This also corresponds to the date we have accepted for Gorakhnāth, i.e., the eleventh century.

Jālandharnāth was also known as Jālandharipā or Hāḍipā. One opinion is that he was the king of Jālandhar, and another is that he was born in Sind. He was by caste a Sudra and learnt Yoga at Uddiyana, the great centre of Buddhist tantrikism and magic. We have already described the great powers of Hāḍipā. Jālandhar was praised in sixteen different books written by his follower Mānsingh, the ruler of Jodhpore. In the literature of the Siddhas, Jālandhar is known as Vichā-rnāth and Gopīchandra, his disciple, as Sṛiṅgāripāva. In the *Siddhānta Vākya* we find some questions and answers between Jālandhar and Gopīchandra in which the ideal of Nātha cult is described. Jālandhar is a disciple of Gorakhnāth and the guru of Gopichandra, so we may place him in the eleventh century.

Jnâneśvar has been dealt with before, and it is sufficient to mention here that he was a Mahārastra saint and his books *Jñāneśvari* and *Yogī-sampradāyaviṣkṛti* have earned the fame he deserves. Jñānesvar belonged to the thirteenth century and we have given our reasons when discussing the date of Gorakhnāth.

We shall now deal with a Yogī of modern times. He is Yogīrāj Sree Gambhīrnāthji who passed away not so long ago in 1917 A. D. He was initiated by a Mohant of Gorakhpore Temple. Gambhīrnāth was a non-Bengali, yet he had about six hundred Bengali disciples. Gambhirnāth was in charge of the Gorakhpore Temple, but he never accepted the Mohant's post, which was offered to him. The character of this saint was spotless, and he was well-known for his charities at Kumbha Melas and elsewhere. In Gorakhpore a small but beautiful temple of white marble with a life-size image of the once handsome Gambhirnāth done in white marble too, has been erected by his Bengali followers. Śantinath and Nivṛitt-ināth, two of his Bengali disciples, still reside in the temple grounds and carry on their studies of religious books. Thus the cult which originated with Matsyendra and Gorakhnāth, is still a living source of inspiration to many.

Matsyendranāth, Minanāth and Luipa— Are they Identical?

The names of the gurus and their sishyas (i. e. preceptors and their disciples), as found in the different lists, are often confusing. In the history of the 84 Siddhas as found from

Tibetan sources, we find the mention of practically all the important Nātha gurus. Matsyendra is often called Mīnanāth and even Luipā. Luipā belonged to the East and was in the service of king Dharmapāl of the ninth century, and was the author of five books. By another version he was an employee of the king of Uddiyana, which Bagchi has proved to be the same as Swat Valley in the N. W. Frontier of India. But how could Luipā belong to the East and at the same time be employed in the N. W. and compose verses in Bengali ? It is well-known that Yogīs in ancient times travelled on foot all over India, which might explain the position. On the other hand, the mystic cult with which his name was associated, was in vogue in distant parts of India. So Luipā's name was associated both with Uddiyana and Bengal. The name Luipā in Tibetan means the intestine of a fish. According to Bengali legends Matsyendra was found in the womb of a fish. Tibetan pictures show that he was fond of eating the entrails of fish and was surrounded by fish. Shastri in a Bengali novel has given a vivid description of Luipā's fondness for the entrails which were supplied by a king of Bengal, who was Luipā's disciple.

Luipā is considered to be the Ādiguru or first guru by the Tibetans; while Matsyendra is looked upon as such by Indians. So, we may conclude that Luipā and Matsyendra both looked upon as Ādigurus and both having some connection with fish, are identical persons.

The word Mīna also means fish, and in the colophons of *Kaula-jñāna-Nirṇaya* we find the name of Minanāth once and at the end, that of Matsyendranāth. Bagchi has concluded from other MSS. that they are identical persons, the one name being a synonym of the other, and they are not related as father and son, as may be supposed from the above colophons.

The river Bramhaputra in Assam is known as 'Lohit' because of its red water. Matsyendra who preached in Kamarupa, may have been known as 'Lohipada' i. e., belonging to Lohit. Luipā was probably the shorter form of 'Lohipada'. In Bengal a small fish-catching contrivance made of cane is known as Lui, which may also account for the name Luipā as the 'catcher of fish with a lui'. In the

Kaula-jñāna-nirṇaya he is also mentioned as Macchaghna, which means the 'killer of fish'.

So Matsyendranāth, Minanāth and Luipā are identical' and known under different names, in different sources.

The Doctrines of Luipā and Matsyendra

We have mentioned above that Luipā and Matsyendra flourished at the same time viz. tenth century A. D. and that they are identical. In the list available from Tibetan sources we find Luipā's name in the very beginning. His name in Sanskrit would be Matsyantrād or Matsyōdara, which is associated with the intestines of a fish. Luipā is described as a Buddhist sage, originally belonging to the fisherman caste. While Luipā is considered to be the first Siddhāchārya (preceptor who has attained perfection). Matsyendra was accepted as the first Nātha Guru.

The Siddhāchāryas wrote the Caryās or verses which Śhastrī discovered in Nepāl and published them as being "thousand years old Bengali verses." Luipā is known to be one of the earliest of these verse-writers. Luipā wrote another book conjointly with Dipankar Srijñāna, from whose date we can fix Luipā's date as the second half of the tenth century, and the date of composition of this book as the beginning of the eleventh century.

Bagchi has published some MSS. with *Kaula-jñāna-nirṇaya* by Matsyendranāth and has proved that these were composed in the eleventh century.

The doctrines preached by Luipā in these old verses and by Matsyendra (Mīnanāth) in the *Akula Vīra Tantra* under the collection named *Kaula-jñāna-nirṇaya*, both relate to the ways of attaining supreme bliss of sahaja samādhi' (i. e., easy fixation of the mind in the Supreme Bliss). It is curious to note that Matsyendra of the Nātha cult has been deified in Nepāl as Avalokiteśvar, and is still honoured as such. We can only repeat therefore that Luipā and Matsyendra were one and the same person.

The doctrine of Luipā as found in the Caryās is as follows:—Luipā says that the mind is solely responsible for creating the illusory world. The world as seen by human beings is

neither existent nor non-existent. It is like the shadow of the moon in the water. When the moon disappears, the shadow is no more: thus when the mind is destroyed by being merged in the Sahaja or Supreme Bliss, the outer world disappears for the Yogī.

Luipā also insists that the elaborate practices of Yoga, which are concerned with *Mudrās* and *Bandhanas* should be abandoned, because in spite of such practices one has to face death as an ordinary man. Therefore, the *Sahaja* or the easy way should be adopted.

The idea of the phenomenal world as an illusion, is not Buddhistic in origin, neither are the *Mudras* and the *Bandhanas* as we shall see later. But Luipā was known as the Ādi (first) Vajrāchārya (the preceptor of Vajrayāna). Vajra-yāna is a later form of Buddhist tantrik worship. The question arises, "Was Matsyendra a Buddhist tantrik or a Saivite tantrik?" To this, we may reply that 'Tantra' is neither Hindu nor Buddhistic in origin. The ancient Agamic tenets are the common source of all tantrik worship, whether Hindu or Buddhist. Tantra consisted of the practices of *Mantras, Mudrās, Bandhanas etc.*, but gradually Sexo-yogic practices found its way into it. Such practices for the attainment of Supreme Bliss was advised by Buddhists of the Vajrayāna school and Luipā is said to be its first exponent.

On the other hand, the Nātha gurus have repeatedly advised their disciples to shun the company of woman, though we do find some *Mudrās* described in the books of the Nātha cult in which the company of woman seems necessary. The names of these *Mudrās* remind one of the cults of 'Sahajayāna' and 'Vajrayāna'.

Dr. Barthwal concludes that it is not to be understood that Gorakhnath totally abandoned Tāntrik practices though he did change its perspective and made it a difficult test for the Yogī who aims to attain *Siddhī*. So these *Mudrās* were practised under trying conditions. Continence was a very important means of attaining siddhi. It is under Gorakhnath's advice that Maynāmati compelled her only son to separate from his two queens. When, by the Goddess' scheme, Gorakh was compelled to marry, he at once became a baby in her arms by his Yogic powers and wanted her to nurse him! In ***Gorakh-Vāni*** and also in some Bengali ballads we find

Gorakh comparing a woman to a tigress, who sucks human blood ! Again says Gorakh in a Hindi verse, " The tree by the river bank and the man by the side of a woman, verily they cannot expect to last long. The restlessness, the unfettered activity of the mind causes the back bone to wear away, and the body of the man perishes. "

In a book, on Haṭha Yoga full descriptions of *Āsanas* (postures) as practised by Matsyendra and Gorakh are given. To try to hear the *Anāhata Nāda* (the unstruck sound) in the body by practice is another difficult process adopted and advised by the Nātha gurus. The awakening of the *Kundalinī Śhakti* (the Dormant Power) and *Kāya-sādhana* (Practice of the body) which we shall discuss later are not at all easy or ' Sahaja ' ways of sādhanā (practice).

Matsyendra as a fisherman[1] or as Macchaghna, the killer of fish, and Gorakh as a killer of animals[2] could not possibly be Buddhists, whose principle of non-killing (Ahimsā) is well-known. The Nātha Yogīs sacrificed animals in their temples[3]. This too is opposed to Buddhism.

Thus we find that the Sahaja way of the Buddhists and the doctrines of the Nāthas have not much in common, though in *Akula-vīra-tantra* in Bagchi's edition of *Kaula-jñāna nirṇaya*, Matsyendra does advise the following of *Sahaja* which is a state of equilibrium and is the same state of *Sahaja Samādhi* of Tantrik-Buddhism.

The very word *Haṭha* indicates the theory of the Sun and the Moon, the details of which we shall presently discuss. Thus this theory as found in the Nātha cult, can be found in the Buddhist Sahajia cult too. It is because of such general similarities and also the fact that the Vajra-saṭṭa of the Buddhists is also known as Ādināth (the name also for Śiva) that the Nātha gurus are often called Buddhists by mistake. But the Nāthas were actually Śaivites, as we shall presently prove.

(1) As described in his own book *Kaula-jñāna-nirnaya* in Patala XVI.

(2) As found in Kāyā Bodha, a book by Gorakhnath. Vide " Some aspects of the History and Doctrines of the Nāthas" by Gopinath Kaviraj, in Sarasvati Bhavana Studies. Government Sanskrit Library, Benares. Vol. VI. pp 91 ff.

(3) Monograph of the Religious Sects of India D. A. Pai — p. 70 Published by the Bombay Corporation, 1928

The Philosophical Doctrines of the sect and Successive Steps of their Sādhanā

The Nātha Yogīs who call themselves *Śiva-gotra*[1] i. e., originating from Śiva, worship Śiva in his inactive form–yet Śhakti is powerless without Śiva. This philosophy is based on the Advaitavād (monotheism) of the early Śaiva School, but the conception of 'Nātha' was beyond the *Dvaita Advaita* (dual and non-dual state) and also beyond *Sākār* and *Nirākār* i. e., the form and the formless. These conceptions of 'Nātha' and Śhiva-Śhakti are well depicted in the works of Nāthism, both in Sanskrit as well as in Bengali. Śiva is pure consciousness and perfect rest while Śhakti is the aspect of change and evolution.

Beyond the sphere of virtue and vice, of pleasure and pain, is Śiva, representing Eternity in the midst of all changes. Sir John Woodroffe has justly described it as "the changeless principle of all our changing experience."

The Nātha Yogi strives to attain the state where pleasure or pain, virtue or vice, friend or foe does not affect him. To him fragrant sandal paste is of the same value as mud. This state is described as the 'Avadhuta' state, i. e., the liberated state or when one has got rid of all the changes.

सर्वान् प्रकृतिविकारानवधुनोतीत्यावधूतः[१]

Goraksa Siddhanta Saṅgraha. p. 1.

As the yogīs state that the human body is the epitome of the universe, the life process is also divided into the two aspects of the Śiva and Shakti. It is Shakti which leads to change and decay through *Bhog* (enjoyment), which is in the region below the naval. The region of Śiva is above the naval, and is the domain of rest or *Tyāg* (renunciation).

---

(१) शिवस्याभ्यन्तरे शक्तिः शक्तेरभ्यन्तरे शिवः
Siddha Siddhanta Samgraha P. 26
Saraswati Bhavan Texts, Banaras.

प्रसरं भासते शक्तिः संकोचं भासते शिवः

Vide Saraswati Bhavana Texts, Banaras.
No 13. Sidha Siddhanta Samgraha p. 36.
No 18. Goraksa Siddhanta Sangraha

The same idea is contained in the Bengali book Goraksa Vijaya p.3 re; Ādya and Anādya.

The Avadhūta is equally unaffected by *Tyag* or *Bhog*. The Nātha Yogīs adopted some mystic procedure in performing certain *Mudrās* (gestures) for spiritual realisation which consisted of *Bhog* and *Tyag* at the same time. These procedures, however, remain obscure to the uninitiated.

The beginnings of the Yoga system can be traced back to ancient times, but the path is not an easy one. It is only through self-discipline that one can rise above the empirical self and be one with Śiva. A course of both physical austerities and mental discipline has to be followed to achieve this state of Bliss and forsake the outer world which binds us in its alluring snares. Mystic syllables such as *OM* help the Yogīs to achieve this state by concentration on the *Mantra* (i. e., the sacred text or syllable). The Yogī forgets the outer world and is in Union with the Unseen. The Nātha Yogīs advocate this practice as is seen from their works. The concentration and constant repetition of the *Mantra* leads one to the state of *Ajapā-jap* which means that one has entered internal life. The mantra is spontaneously repeated all the time. Such a Yogī with the help of Haṭha Yoga gains control over the vital airs, the *Prāna* and *Apāna* and is able to perform miracles. It would be an injustice to say that the Nātha Yogīs Haḍipā, Gorakhnath etc. practised control over the vital airs to gain some occult powers only. Their final aim was higher. It was the attainment of Śivahood, with Haṭha Yoga as the means. The vital airs are often termed as the Sun and the Moon. These terms have been used both in the Buddhist and Bramhinical texts of mysticism. There are other synonyms as found in the Caryāpadas. In Haṭha yoga Caṇdra (Moon) is the nerve on the left of the body and is known as '*Idā*' and Sūrya (Sun) is '*Pingalā*' on the right. They are also known as *Gangā* and *Yamunā* (the name of the two important rivers in India). An individual soul can attain Śivahood by abandoning the left and the right through Yogic practices and bringing them under control. Haḍipa makes the Sun and Moon his earrings i. e., in other words, he has controlled them. The Sun and the Moon are the symbols of day and night, the *Prāna* and *Apāna* or inspiration and expiration are the two important functions of the body, on which depend the notion of time. So when a Yogī controls

them, he subdues time and becomes a *Kālajayī Yogī*. By commingling the Sun and the Moon, so that they can no longer work independently, the Yogi's state of the mind goes beyond the reach of the senses, which is *Samādhi* or the final state of Yoga process.

This *Samādhi* is the final state of bliss, or the *Advaya* or *Yuganaddha* state as found in esoteric Buddhism. The word *Advaya* means a synthesis of all duality in the principle of unity or achievement of the non-dual state. This principle of non-duality was adopted by Luipā and others, who have given repeated warnings not to go either to the left or the right, but to follow the middle path. The middle nerve in the body is the most important nerve and is called the middle path by the Siddhācāryas.

The human body was conceived as a microcosm, in which everything found in the macrocosm has a parallel. In Hindu Tantrik Texts we find similar ideas. Śiva and Shakti reside in the body, in the lowest of the nerve centres lies Śhakti in its dormant state, the Yogī rouses it and makes it follow the middle nerve (the Susumnā) and unite with Śiva in the highest centre (the Sahasrāra), the thousand petalled lotus in the head. Thus Śiva and Śhakti unite in *Samarasa* or *Advaya* state which is the *Yuganaddha* state of the Sahajia Buddhists. The nerves on the left and right in the human body, represents the principles of duality. The Yogi checks the separate functions of duality, and unites them with the middle nerve to function conjointly. This middle nerve or path leads the Yogi to ' truth ', while the other two on the left and right lead him to pollution. When the two nerves are controlled, the *anāhta nāda* or spontaneous sound, within the recesses of one's soul can be heard. By the control of the nerves is really meant the *Apāna* wind which has a downward motion and the *Prāna* which has the upward motion should both be arrested by Yogic practice and then made to follow through the middle nerve and held there by a mudrā known as *Kumbhaka.* Thus the mind of the Yogī becomes steady, his breaths are suspended and the senses are controlled, and he achieves his final aim of attaining *Samādhi.*

The siddhas of Ancient India laid special emphasis on *Kāya-sādhana* or culture of the body. The Nātha Siddhas

were no exception to this rule. To make the body free from impurities and thus be free from death, was one of the most important factors of the Nātha school. The final aim of the Nātha Siddhas was *Jīvan-mukti* or attaining liberation in this body, while living. This state of *Jīvan-mukti* meant immortality for the Yogī in a trans-materialised or pure body. With such a body a Yogī can go wherever he likes and act as he pleases. He can help his disciples in distant lands, by flying through air, or by transmitting his spiritual guidance over a distance of thousands of miles. A particular sect of Siddhas in Tibet are well known for such helps to their disciples.

The Raseśvara Siddhas in India, and some preceptors in the West, are known to have used chemicals to make the body immutable. *Rasāyana* or alchemy at one time had gained prominence all over the world. The Nātha Siddhas were known as a band of death-defying Yogīs who traversed the three worlds. In Nātha Cult, the actual use of chemicals is not mentioned, but reference of the Raseśvara Siddha is often found. It is, however, mentioned is the texts that nectar oozing from the Moon in the *Sahasrāra* centre in the head, where Śiva and Shakti unite, is drunk by the Nātha Yogīs to make them immortal. Thus the attainment of *jīvan-mukti* by having an immortal body through the practice of Haṭha Yoga was the final aim of the Nāthas. We find no such idea of a *Jīvan-Mukta* Yogi in Sahajiā Buddhism, neither the idea of the culture of the body to attain the pure body or *Siddha-deha.* In the Caryāpadas the perfection of the body or *Kāyasādhanā* is considered as a means only for realisation of *Sahaja.* This Sahajiā Buddhism had once flourished in Bengal. The Pāla kings of Bengal built *Vihāras* (monasteries) and gave land grants to Buddhists. Paṭṭikēra which had been identified with Gopichandra's capital, had a *Vihāra* known as Kanakstupa. Tantrik Buddhist scholars Tilopā, Nadapā, Advayavajra, the nun Mekhalā, all of whom are mentioned in the list of the 84 siddhas flourished in Bengal under the Pālas. Thus we may conclude that many of the authors of the Caryās, also lived and preached during the Pāla period. The Caryāpadas embody the tenets of Sahajiā Buddhism, which forbid the practice of *Āsana, Mudrās, Vandhanas* as prescribed by Haṭha Yogīs.

The nerve centres called the 'cakras' hold an important place in Haṭha yoga practice. Union of Śiva and Shakti is not

possible, if the yogī is unaware of the '*cakras*'. A yogī, who knows the six cakras and has been able to unite the dormant Shakti with Śiva (the process known as raising the Kundalini Shakti), is known as a *Kaula*. The Kaulas were Śaivas and not Buddhists. Matsyendra calls himself a Kaula in his treatise *Kaula-jñāna-nirṇaya*.

That the Nātha Yogīs were Śaivites can be proved from the sect mark of *Yoni-linga*, the organs of generation symbolising divine procreation, on their right fore-arm, and of '*tripundra*' (three horizontal lines drawn with ashes) on their forehead. The Nātha yogīs visit Śaiva shrines and pierce the cartilages of the ears to wear *Kundalas* (ear-rings) like Śiva. They wear a woollen holy thread from which is hung a *nāda* and *pabitri*, or a horn whistle and a brass ring which represent Śiva and Shakti. The Nātha Yogīs do not necessarily shave their heads and beards like the Buddhists. Neither are they strictly vegetarians; they smoke and use *siddhi* (hemp), which is the favourite intoxicant of Śiva. Matsyendra went to Nepāl dressed as a Śaiva Yogī to preach Śaivism. Above all Matsyendra was known as a fisherman and was associated with fish even as a yogī, while non-injury is a special feature of Buddhism.

The *mantra* of the Nātha yogīs is 'Śiva-Gorakh', and they call themselves descendants of Śiva, and are thus known as belonging to Śiva Gotra to the present day. Gorakh is deified as Śiva, but Matsyendra is deified in Nepal as Avalokitesvar. What can be the reason of this association of the first Nātha guru with Buddhism ? Gorakhnath and some other Nātha gurus have been also identifed with Buddhist Sahajiās, and on the other hand, we find the names of Buddhist siddhas Sringāripāo and Ramanvajra, associated with those of the Nātha gurus, Gopīchandra and Gorakhnāth.

We have proved that the Nātha Yogīs were Śaivites, why then were there these confused identifications ? We may only suggest that the general similarity in practice and in rites and rituals between the Buddhist Sahajiās and the Nātha Yogīs resulted in these confusions. The Bengali writings of Luipā-Minanāth and the fact that Luipā belonged to 'Lohita' country in Kamarupa were also responsible for turning a Kaula yogī into a Sahajiā Buddhist.

We may mention here that while verses in old Bengali by Mīnanāth have been discovered, none has yet been found by Gorakhnāth. Gorakh's *Upadeshas* are commonly found in Hindi and Sanskrit; some scholars even claim Gorakh to be the first Hindi prose writer.

It is not true that the esoteric Buddhist cult, which drifted away from original Buddhism, later on transformed itself into a Śaivite cult or vice versa. The element of yoga as practised by both these schools, together with the rites and rituals were neither Buddhistic nor Brahmanic, they were of a common heritage. The similarities can also be traced in the Jaina Dohās (i. e. couplets) of the tenth century. The uniformity in spirit, as well as in form with the Buddhist Dohās of the same period, is rather striking. Aversions to scholarship and injunctions of religion as preached by the *Pundits* (the learned) are the special features of these Dohās. The motto is that Liberation can only be attained when the mind is fixed on Reality (नाथस्वरूपेणावस्थानम्)[1] and not by outward practices or knowledge of *Shāstras* (scriptures).

The esoteric yogic practices in India have a common background in the idea of the 'dual' and 'non-dual' state. To destroy the dual and the non-dual state and attain Reality or अद्वैतोपरि सदानन्दंवता[2] is the aim. It is only when the Yogī transcends the outer mental processes that he can know God as the experienced 'Reality' through his own intuition, which is called *Sahaja*. This idea is found in the Buddhist and Jaina Dohās and in the verses of the Nirgunis, like Kabir and Dadu. 'One-ness' with God is described as *Sahaja Samādhi* (i. e., attainment of the final state through one's intuition) by the Buddhist Sahajiās, and as *Samarasa* (i. e. realisation of the oneness of the universe amidst all its diversities) by the Nātha Yogīs. But the practice of the Nātha Yogis differ from that of the Sahajiā Buddhists, who endeavour to attain the non-dual state through the dual. The Nātha Yogīs aim to attain that which is beyond the dual and the non-dual state, which yogīs call the 'Parampada' (i. e. the Supreme Reality). In describing this state Jālandhar Nath in his Siddhāntavākya says द्वैतवाऽद्वैतरूपं द्वयत उत परं योगिनां शंकरं वा

(1) Goraksa Siddhānta Sangraha P. 10
(2) *Ibid, P. 10*

This state is beyond description as it is beyond the dual and the non-dual conception which are common, and so the yogīs call this state यादृशः एव तादृश एवेति सर्वविलक्षण एवैतादृशो नाथो महासिद्धानां लक्ष्यः i. e., " It is what it is " (vide Goraksa-Siddhānta Sangraha, p. 73.).

Another common background in mediaeval times was the idea of the human body being the epitome of the universe, thus naming the nerves and nerve centres in the body as rivers, mountains etc. The idea was to search for Truth within one's self. If God was to be found in the universe, we may very well look for Him within ourselves. This was the central idea of the preachings in mediaeval times.

The reverence of the preceptor or guru was another striking feature in mediaeval times, though the conception of different schools vary from one another. The Nātha yogī's guru is addressed as नादबिन्दुकलात्मने i. e., he in whom *nāda* and *bindu* have mingled together, such a gura is as great as Śiva. *Nāda* and *Bindu* are the audible and inaudible forms of sound, and as sound is taken as the basis of creation, the guru is considered to be as good as the Creator, and is honoured as such. This is the special feature of the guru in the Nātha cult. In Sahajiā Buddhism the guru is thought of in the form of *Yuganaddha* i. e., in the state of union with his consort (as that of the Buddhist icons).

Gopichandra's renunciation depict the unquestionable authority of the guru over his pupil. The rescue of Matsyendranath from evil company by Gorakhnāth while uttering the guru's name is another example where a guru, though fallen, is yet a guru to his disciple. Such is the high esteem in which a ' guru ' was held by his *sishyas* or disciples.

Not only in the ' guru ' aspect but also in some of their practices, the Sahajiā Buddhists thought of the *Yaganaddha-rupa*. But the Nātha Yogīs were strict celebates and avoided the company of women, examples of which we find in the ballads in Bengal and elsewhere.

The story of the great yogī Matsyendra, being ensnared by the women of Kadali in Assam, only shows that worldly pleasure leads a man to death, his forgetfulness of ' yoga ' shows, we are by nature forgetful of our immortal self. The women

of Kadali represent the snares of everyday life. The story is an allegory, showing man's oblivion of his true immortal state. Gopichandra's renunciation also shows that the Yogī is in search of 'truth' and 'immortality' and as such women are thought of as hindrances on the path of Yoga.

Thus from various aspects the difference between the Sahajiā Buddhists and the Nātha Yogīs is easily discernible, yet Luipā and Matsyendranāth are thought of as identical. Luipā wrote the Dohās of the Sahajiā cult, while Matsyendra called himself a *Kaula*. Rajmohan Nātha suggests that there were two Matsyendras, one was also known as Luipā and wrote the Caryās and *Kaula-jñana-nirṇaya* and advocated *Sahaja*. The other was Matsyendra-Minanāth who was the first guru of the Nātha cult, and adhered strictly to Nātha-Yoga practices.

We would like to point out that in the *Kaula-jñāña-nirṇaya* both the names Minanāth and Matsyendranāth are found in the colophons, and also from different copies of 'Akula-Vira-Tantra' MSS. they have been proved by Dr. P. Bagchi to be identical persons. Probably Rajmohan Nātha has overlookd this fact. It is true that the doctrine ascribed to Luipā is the 'Sahaja' way, as opposed to Matsyendra's difficult practices but Matsyendra has also described the 'Sahaja' state in his *Akula-Vīra-Tantra*. So not only Luipà, but Matsyendra also advocates *Sahaja*. In the vernacular literature of the Nātha Yogīs we very often find mention of *Sahaja*. This 'Sahaja' is the same as the '*Sahaja*' of the Sahajiā Buddhist Dohās. But the '*Sahaja*' of Matsyendra school is the union of Śiva and Shakti, which was known only to *Kaulas* who were Śaivas. So there is no reason to call the Nātha-Yogīs Buddhists.

It is a fact that since the advent of Mahayāna Buddhism in this country, in spite of differences in views, there was an innate harmony of all religious creeds. The Nātha doctrine had many ideas in common with the Sants, the Sufis, the Sahajiā Buddhists and others. In determining the special features of the Philosophical Doctrine of the Nātha Sect and in following the steps of their 'sādhanā' (practice), I have taken help mainly of the authentic texts belonging to the Nātha school of yogīs. The Tantric practices and also the

Upanishads have partly helped me to come to a decision regarding the practice of the Nātha yogīs. These Nātha yogīs were a mystic sect, who kept their doctrines and practices a secret amongst their disciples. So there is no other way but to take the help of their texts and that of the other schools by way of comparison to determine the correct philosophical doctrine and the practices of the Nātha Sect.

Texts Belonging to the Sect and their Importance

The texts belonging to the Nātha Sect are mostly unpublished and are lying scattered, unknown and uncared for, in different places of India. At one time the Nātha gurus travelled from one end of India to the other, so a patient search for MSS. may yield wonderful results, and my humble attempt in this line has not been futile. Of course it is a well-known fact to scholars that it is extremely difficult to find positive documents of mystic sects and also judge the authenticity of the authors. The texts I have so far gathered are from Jodhpore, Hardwar, Benaras, Tanjore and Madras. These texts are full of incorrect readings, yet they are being published with certain notes in the hope that the doctrines may be brought to light. Even if authorship be disputed in some cases, there is no doubt that the texts belonged to the Nātha Sect. The language is not strictly grammatical, but this was apparently done on purpose, as it was easily understood by all. The Sant poets also followed this policy of preaching in the popular language, which was in their case Hindi. In Gorakhnath's verses a mixed Hindi, partly Rajasthani and partly Hindusthani, is found; this was popular all over Northern India.

Matsyendra's verses were in Old Bengali, as discovered and published by Shāstri. The work is a collection of verses by Sahajiā Buddhists, and Shāstri speaks of Nāthism as another school of Tantric Buidhism. [1]

The language of these verses was unique and was known as "intentional speech", in which the esoteric doctrines were preached. Scholars have established the dates of these verses as between the tenth and twelfth centuries; the authors'

(1) Introduction to Modern Buddhism and its followers in Orissa—by N. N. Vasu.

names appear in the list of the 84 siddhas. These verse writers were known as Siddhācāryas and were mostly Buddhists, so Shastri published them as " Bauddha Gān and Dohā ", (i. e., the songs and couplets of the Buddhists); Bagchi published some MSS. by Matsyendranath under the caption " Kaula-jñana-nirnaya ".

Gorakhnath's " Siddha-Siddhānta-Paddhati " is now being published with some other texts, belonging to the Nātha Sect. " Siddha-Siddhānta-Paddhati " is mentioned in " Haṭh-Yoga-Pradipīkā " as being uttered by Sree Gorakhnath and this tradition is still held by the sect. For obvious reasons this has remained a sealed book to the layman, though it was published by the Nāth-Bramhacharyāsram at Hardwar; it was meant only for the members of its own mystic sect and is unavailable. Repeated requests by Dr. Gopinath Kaviraj and Dr. P. Bagchi for a copy of the book have been fruitless. In 1942 my diligent search was rewarded in the form of a transcription of the Ms. A scholar, Sree Giridharilal Vyasji of Benaras, had been to Hardwar, mixed with the yogīs, earned their favour and thus obtained a copy of the book. Śree Vyasji had a vast library and helped me with books whenever I needed them. I am deeply indebted to him also for the transcription of " Siddha-Siddhānta-Paddhati ". Since then I have serched and obtained copies of MSS. of the same Siddha-Siddhānta-Paddhati from Jodhpore and Tanjore. In the Tanjore copy, after the colophon are given four lines in praise of god Rama.

Jodhpore was once a very influential centre of Nāthism. Maharaja Mansingha of Jodhpore had himself written sixteen books on Nāthism and had several others written by his court poets about the middle of the nineteenth century. Dr. Singh gīves the list of as many as twenty-five Hindi works about Gorakhnath and his cult as mentioned by the state library, Jodhpore. The Maharaja made a collection of Gorakhnāth's books and verses, a detailed note of which can be obtained from the Report on Search of Hindi MSS, 1902, Banaras University.

In Tanjore the Ms. is found in Telegu script, a copy of which has been obtained by me, together with another MS. *Yoga-Mārtyanda*, by Sree Gorakhath. The very existence

in South India of MSS. belonging to the Nātha Yogīs of Northern India, proves the influence these yogis exerted throughout India.

My present collection consists of the following: —

1. Siddha Siddhānta Paddhati by Gorakhnāth from Jodhpore.
   Do. Do. Do. by Gorakhnāth from Hardwar.
   Do. Do. Do. by Gorakhnāth from Tanjore.
2. Yoga Viṣaya by Matsyendra from Madras.
3. Amaraugha Probodha by Gorakhnāth from Madras.
4. Yoga Mārtyaṇḍa by Gorakhnāth from Tanjore.
5. Gorakh–Upanishad — Jodhpore.
6. Matsyendra-ji-kā pad — Jodhpore.
7. Bhartṛihari-ji-kā Sabdi — Banaras.
8. Chirpat-ji-kā-Sabdi — Banaras.
9. Gopichandra-ji-kā Sabdi — Banaras.
10. Jālandhar-ji-kā Sabdi — Banaras.

In 1951, at Poona, through the help of Principal S. V. Dandekar, I secured a Marathi Drama, partly written in Hindi by B. Varve. In this drama Gorakhnāth is telling Kanifa about Gopichandra the king of Sundarpur, near Bengal. Gopichandra has confined Jalandhar in a well. Kanifa on the other hand tells Gorakh that his guru, Matsyendra, is attracted by the queen Parimala of the ladies' country in Māliyal. Gorakh says, " Well, you go to Bengal in search of your guru and I shall rescue my guru from Māliyāl and come to Sundarpur ". They wish good-bye with the words *Adesh, Adesh* (the usual custom with the Nātha Yogīs).

In this drama we find names of places and of the queen which are unknown in Bengal ; otherwise this drama is not of much value and is comparatively new.

A copy of the MS. of ' Atmabodh ' though obtained from Jodhpore, is not being published in this volume, as it is to be found in Dr. Barthwal's ' Gorakh-Vāni ' in Hindi. A list of another ten books has also been obtained by me, viz.. Abhayamātra, Kafērbodh, Pransaṇkali, Sriṣtipurān, Saptabār, Narvébodh, Soḍastithi,Sikṣadarsan, Brahma jñāna Panchamātra. But most of these have been already published by Dr. Barthwal in his Gorakh-Vani. Kabirbodh has been mistakenly published as a work of Kabirpanth. A pamphlet describing

twentyfive pictures relating to the MS. Siddha-Siddhanta-Paddāhati, which were drawn in the reign of Maharaja Mansingh of Jodhpore in V. S. 1881 (1824 A. D.), has also been obtained by me. I am indebted to Professor P. L. Nag of Jodhpore in helping me to obtain them.

In 1947, I found at the Darbhanga Raj's Sanskrit Library two MSS:—

(i) Goraksa Siddha Sābar;

(ii) Atreya Gorakhsa Samvāde Satmopadēsha

but I did not have them copied, as they did not seem to be very old or important.

In the same year Dr. S, K. Belvalkar went to Nepal and very kindly looked up on my behalf the Nepal Durbar Library, and found the following MSS. :—

(i) Siddhānta Sāra Paddhati ;

(ii) Siddhānta Sāra Saṁhita ;

(iii) Haṭa Dīpikā:

In the library of the Rajaguru Pandit Hemraja, however; Dr. Belvalkar found the following MSS. in Newari characters :—

(i) Gorakh–Satakam .. pp 1–19

(ii) Yoga–Satakam .. pp 1–16

(iii) Gorakh–Satakam
(another copy) ., pp 1–14

(iV) Tatwa Sāra by Matsyendra

(V) Jnāna Sāra by Matsyendra

I tried to obtain copies of the last two but have been unable to secure them uptill now. Scholars interested in this subject may do so and study them.

In publishing this volume the idea is to bring out the importance of the MSS. relating to the Nātha Sect, and at the same time to rescue the texts from perishable materials. At this age a better understanding of the rites and rituals of the sect, which once held great sway over India, is also necessary. The works are mostly known to be of Gorakhnāth, the foremost yogī of mediaeval India and the most powerful of the Nātha Sect.

---

(1) Nirguna School of Hindi poetry — Barthwal, P. 281

The Siddha-Siddhānta-Paddhati contains a brief exposition of the form of Yoga, which is associated with the name of Gorakhnāth. As such, it is a valuable work, though cryptic in character. Except from Hardwar, as previously mentioned, no further attempt has been made to publish and preserve this original and authentic work.

In publishing this volume I have taken the MS. from Jodhpore as my model, for two reasons—

(i) as it is still unpublished ;

(ii) as it contains many more details regarding the names of books of the Nātha Sect, etc. than the copies from Hardwar and Tanjore.

The different versions secured of the same MS. for collation, all bearing the name of Sree Gorakhnāth in the colophons, have been made use of and the variations are mentioned in the footnotes. An abstract of the above MS. was compiled by one Balabhadra at the bidding of Krishnaraja, but the date of compilation is unknown. This abstract known as "Siddha–Siddhānta–Saṅgraha" was published from Banaras under the auspices of the Saraswati Bhawan and ably edited by Dr. Gopinath Kaviraj, over twenty-seven years ago. Since then no further attempt has been made to publish the original. I have also taken the help of this abstract in some places.

The texts are inaccurate in many places. There are unnecessary repetitions, ambiguity of expression and frequent violation of the rules of grammar. But I have not taken much liberty of correcting them, though some corrections are given within brackets. I hope this attitude will be appreciated by the readers and allowances made for such defects.

The Probable Dates of the Texts

The date of composition of Matsyendra's Bengali verses have been established as the tenth century A. D. According to Dr. H. P. Shastri who collected the verses from Nepal, the verses were composed in the ninth century, but authorities differ in this matter and place them between the tenth and twelfth centuries. Matsyendra's 'Kaula–jñāna–nirṇaya' belongs to the eleventh century; it was written in old Sanskrit, and was not strictly grammatical.

The MSS. published in this volume are also written either in the old form of Sanskrit or an old form of Hindi, which is partly Rajasthani and partly Hindusthani.

It is difficult to ascertain the dates of these MSS. as in the colophons the original dates of composition are not given, but only the dates when the scribes have copied them. But the probable dates of the texts will be between the fourteenth and seventeenth centuries, the time when the leaders of the sect had finished preaching their cult and had passed into oblivion. It was only then that their disciples became eager to preserve their teachings in writing.

Of the already published books belonging to the Nātha sect, 'Gorakhbodh' is written in an old form of Hindi and is reported to date from the fourteenth century[1]. Another book 'Haṭha-yoga Pradīpikā' by Svatmarma Muni probably belongs to the fourteenth century but certainly not earlier[2].

In 'Haṭha Yoga Pradīpikā' we find Sree Gorakhnath mentioned as the author of 'Siddha-Siddhānta-Paddhati' so it must have been written earlier. A long list of yogis preceding the author of 'Haṭha-yoga-Pradipika' is also given by him; there we find Matsyendra, Gorakh, Cauraṇgi etc. mentioned.

The copies of the MSS. collected by me belong to a much later date however. The present edition of 'Siddha-Siddhānta-Paddhati' is based on the collation of the following:—

I. (a) **MS. from Jodhpore** Library, Sardar Museum. Complete up to the sixth Upadesha, written in Devnagri, contains about 60 pages of MS. Author-Sree Gorakhnath.

Copies by Balaram Sadhu in V. S. 2002.

Reference of this is given by me as (यो)

(b) **MS. from Tanjore.** This MS. is in fairly good condition, After the colophon are given four lines in praise of god Rama. Burnell's catalogue N0. 9895C,

(1) Tessitori, E. R. E., Vol. XII., P.-834

(2) Indian Historical Quarterly, Vol. XVI., 1940 Article on date of Haṭha-yoga-Pradipikā by P. K. Gode.

The left column palm-leaf MS. of 73 leaves, size 9" X 1¼", 5 lines to a page, of Siddha-Siddhānta-Paddhati is one of the three works contained in a single MS. written in the same hand, and in one of them the scribe calls himself "Seetārām". In another MS. copied by the same scribe, the date is given as Saturday, the second phase after the New Moon in the Mithuna month of the year Pramadi. The last Pramadi was 1939 and the MS. must be 4 X 60 = 240 years before that to judge from its appearance i.e., 1699 A. D. In 1699 the Jyestha New Moon fell on a Thursday, so the dwitiya was on a Saturday. Therefore the MS. must also have been written about that time.

The script of the MS. is Telegu; the number of granthas in it are 700, but 550 according to Burnell's catalogue. This has not been printed.

The above information has been supplied by Sr· K. Vasudev Sastri, B. A., the Pandit for Research, T. M. Si Library, Tanjore.

Reference of this is given by me as (तं)

(c) **Copy from Hardwar.** Transcription, character Devnagri, complete in six Upadeshas; Sree Gorakhnāth is mentioned in the colophons as author. In this copy there is an extra sloka on Haṭha Yoga, which is not found in (a) or (b).

Reference given by me as (ह)

(d) Sihdha-Siddhānta-Saṇgraha by Balabhadra; Edited by G. N. Kaviraj; S. B. S. No. 13, Banaras, 1925.

Reference given by me as (का)

The following short description can be given of the other MSS.;–

II. **Yogavisaya** by Minanātha.

Obtained from Govt. Oriental MSS. Library, Tirupati Madras. MS. No. D. 4367.

Number of granthas — 60

Number of pages — 4

This work describes how salvation may be attained through practice of yoga.

III. **Amaraugha Prabodha.** by Goraksanātha, (from Tirupati) Madras. MS. No. D- 4339.

Number of granthas — 125
Number of pages — 9

This is a short treatise on Laya Yoga, Haṭha yoga, Mantra yoga and Rāja yoga. Its aim is to make a man fit for Rāja yoga, which is held to be the highest kind of yoga.

IV. **Yoga Mārtyanda** by Gorakhnāth is a right column palm-leaf MS. in Telegu Script, consisting of 17 leaves, (size 8–7/8 "x 1¼"), 6 lines to a page and **250** granthas. Complete. Not printed.

In Burnell's catalogue N0. 9911.

See Descriptive Catalogue of Sansksit MSS. V01. XI, 1931. Editor P. Sastri, B. A. (Oxon.)

The Tanjore Maharaja Serfoji's Saraswati-mahal Library, Tanjore.

V. **Gorakh Upanishad.** About 12 pages of half foolscap size, the copy has been obtained from Jodhpore.

VI. **Matsyendra-ji-ka Pad.** Copy from Jodhpore.

VII – X. **Chirpat, Gopichandra, Jalandhar and Bhartrihari–ji–ka Sabdi** from Banaras in the collection of Sevadas–ki–vani, MS. No. 873.

Date of compilation: 1856 Sakāvda.

Seen at.Nāgri–prachārini Sabhā, Nawabpura, Gorakh Tīlla, Banaras.

SUMMARIES OF THE IMPORTANT TEXTS, WITH SOME CRITICAL NOTES.

1. SIDDHA-SIDDHĀNTA-PADDHATI.

This MS. has the name of Sree Gorakhnāth in the colophon of each chapter called *Upadeśa*. The work is written in couplets and there are six *Upadeśas*. Quotations are made from various texts of the Nātha Yogīs, and the following subjects are treated :—

Upadeśa I. — Origin of the body : — पिण्डोत्पत्तिः.
Upadeśa II. — Discussion of the body : — पिण्डविचारः.
Upadeśa III. — Knowledge of the body : — पिण्डसंवित्तिः.
Upadeśa IV. — The foundation of the body : — पिण्डाधारः.
Upadeśa V. — The Union of the body with the Supreme Reality : — पिण्डपद्योः समरसकरणम्.
Upadeśa VI. — The definition of an Avadhuta Yogi : — अवधूतयोगीलक्षणम्.

Summary of Upadeśa I.

The Nātha Yogīs believe that in truth there is no such thing as Creation ; yet for human conception this work deals with it. The Supreme Reality evolves Itself through six stages into a material organism, known as Creation or सृष्टिः. But the Supreme Reality which is called *Anāmā, i.e.*, the Nameless One, has by itself no power of Creation ; it is *Śakti*, the Prime Power, which is at the basis of Creation, working with its five evolutes निजा, परा, अपरा, सूक्ष्मा and कुण्डली. Anāmā is the noumenal aspect, while Śakti is the phenomenal aspect of world activity. Each is powerless to create, without the help of the other. (*This Anāmā*, also known as *Parampada*, remains for ever complete or पूर्ण inspite of creation with its help. *Anāmā* is in other words the Infinite ; so it is like subtracting infinity from infinity, the result being infinity).

Now each of the *six piṅḍas* or bodies through which the *Anāmā* evolves itself, has five factors, and each factor has five qualities. Thus each *Piṅḍa* has twenty-five qualities, known as *Tattvas*.

The six stages through which one has to pass are known as *Parā, Anādi, Ādi, Mahāsākāra, Prakṛti* and *Garbha piṅḍas*.

S-3

The physical body, with which we are familiar, represents the last stage, *i.e.*, *Garbha piṅḍa*; the other five *piṅḍas*, being progressively subtler states of the *Garbha piṅḍa*. All these stages are described and the different stages of the embryonic growth in the mother's womb are also given.

The human body also consists of twenty-five qualities, and as such it is known as *Jīva* (1.54). Liberation is sought by *Jīva* only when he knows he is a part and parcel of Śiva. It is then that he seeks the Supreme Reality or the *Parampada* of the Nāthas and is eager for union with Him. So *jīva* must know his own origion and nature. With this idea in view Gorakhanāth described how the six *piṅḍa* are created and *Jīva* formed, and what is Śiva. The Mahāsākāra *piṅḍa* is Śiva, and from Śiva we have Bhairava, Śrīkaṅṭha, Sadāśiva, Īsvara, Rudra, Viṣṇu and Brahmā, known together as the eight incarnate beings or मूर्त्यष्टकम् (1.36).

From the last aspect of Śiva or from Brahmā's *avalokana* we have the union which produces Jīva in the *Garbha piṅḍa*. Thus from Śiva we have Jīva in six stages. (So Jīva can attain liberation from human birth if he so desires, and be in union with Śiva. This is the philosophy of the Nātha Yogīs.)

In this chapter the gross and subtle bodies of man are also described. The five qualities of speech viz., parā, paśyanti, madhyamā, Vaīkharī and mātṛkā, the moon's seventeen *Kalās* (digits), the sun's twelve *Kalās*, the ten nerves and the ten vital airs or *vāyus* in the body are mentioned. These are worth noting.

Notes : In the Hardwar copy an additional couplet on Haṭha Yoga is given (vide foot-note No. 26 on 1.68 of Siddha Siddhānta Paddhati). While nine *Vāyus* (vital airs) are mentioned in the Hardwar copy, the additional name of Udāna Vāyu is found in the Jodhpur copy which has been printed here. That परशिवः is जातः from शक्तिचक्र is found in different forms in the different copies as under :—

शक्तिचक्रक्रमेणोत्थो जातः in Jodhpur and Tanjore copies. (1.14)

शक्तिचक्रक्रमेणोत्थो जातः in Hardwar copy. (1.16)

शक्तिचक्रक्रमेणैव जातः in Banaras copy.

क्तिचक्रक्रमेण तज्जातः is perhaps better.

Summary of Upadeśa II.

The real Yogī must know the inner environments of the body. This chapter, therefore, deals with the nine nerve-centres, sixteen supports or *ādhāras,* the three *laksyas* (points of concentration) and the five *vyomans* (firmaments), which are all located in the body. Concentration on the nerve-centres known as *Cakras,* confers on the Yogī superhuman powers. The various *pīthas, bandhas* and some *mudrās* mentioned in this chapter may suggest some connection with the Buddhist Vajrayāna School, specially the Vajrolī Mudrā (2.13). In the Banaras copy of Siddha Siddhanta Sangraha *Vajrolī* Mudrā is mentioned as Vajrolikā (2.18) and the *blūcakra, nirvāṇacakra* and *ākasācakra* are called *ghantikā, monolaya* and *brahmacakra.*

The *Bhramara Guhā* which is mentioned in connection with the *Vajrolī mudrā* is an important factor, as it is from this place in the lower region that *Samādhi* starts. The Santa poets, Kabir and others, also speak of the *Bhramara Guhā,* but the location is different ; they describe it to be beyond the *Sahasrāra* or *Brahmarandhra* which is in the highest cerebral region.

Additional Note : The six nerve-plexuses (Ṣatcakra) well known in Yogic practices, are *mūlādhāra, svādhiṣṭhāna, maṇipūra, anāhata, viśuddha* and *ājñā,* but the Nātha Yogīs have added to this list, three more, *tālu, nirvāṇa* and *ākāsa.* This Tālucakra is important, as at this place there is the Ghantikāliṅgamukha (the uvula) and the Rājadanta or the tenth door of the Śaṇkhiṇī nerve. Here the Yogī meditates on '*Śurya*' (the void) and his mind merges in it. It is again at this point that the nectar flows from the moon and the Yogī turns his tongue backwards (known as Khecarī mudrā (and saves it from falling into the destructive fire, situated in the navel). By this *mudrā* the Yogī attains immortality and Śivahood. The physical body is made up of five factors as has been described before (1.61) viz., Karma (activity), Kāma (desire), Candra (the moon), Sūrya (the sun), Agni (fire). Of these the primary elements are the Sun and the Moon. The Sun and fire are generally held to be the same. The moon represents the quintessence in the form of juice and possesses the *nivṛtti kalā* (digit) which is the digit of nectar (1.64). Hence the attempt to save the nectar from the moon falling into the fire or sun.

The Ākāśa-cakra is called Brahmacakra in the Banaras copy. It is where Śunya is meditated upon while uttering the Haṁsa mantra. There is some difference regarding the number of petals in the lotuses of the cakras. The scheme of the Siddha-Siddhanta-Paddhati is not exactly the same as the usual one in practice. So I think a comparative table will not be out of place.

THE NERVE PLEXUSES

The usual names in Yogic texts.	*Names found in S. S. Paddhati*	*Names found in S.S. Sangraha (Banaras copy.)*
1. Mūlādhāra	Brahmacakra (triangular) (Kāmarupa Pītha)	Brahmacakra (Kāmarupa Pīṭha)
2. Svādhiṣṭhāna	Svādhiṣṭhāna (six petalled) (Uḍḍiyāna Pīṭha)	Svādhiṣṭhāna (four petalled) (Uddiyāna Pīṭha)
3. Maṇipūra	Nābhicakra (Kuṅḍalinī with 5 coils)	Nābhicakra
4. Anāhata	Hṛdayādhāra (eight petalled)	Hṛdayacakra
5. Viśuddha	Kaṅṭhacakra	Kaṅṭhacakra
	Tālukacra	Tālucakra
6. Ājña	Bhrūcakra	Ghaṇṭikā
7. Sahasrāra	Nirvāṇacakra	Manōlaya
	(Jālandhara Pīṭha)	Brahmacakra.
	Ākāśacakra (16 petalled) (Pūrṇagiri Pīṭha)	—

Notes :— It is interesting to note that in the Sangraha the first and the last cakras are both called Brahmacakra. Under the first Brahmacakra which is a three-folded triangular region, there is a *kāṇda* (nerve-root) where Śakti is located. The *Kāmarūpa Pīṭha* is located here. The other pīṭhas are shown in the table above. The usual *ājñā* or Bhrūcakra is not mentioned in this copy ; instead we find 'Ghaṅṭikā.'

Sahasrāra, Nirvāṇa and Manolaya in the above table have more or less the same significance, as it is here that the Yogī attains liberation and his mind is absorbed in the Parampada.

Another point of interest is that the Kuṇḍalinī in the Nābhi-cakra is stated to have five coils instead of the usual eight.

The sixteen *ādhāras* (supports) on which the mind is to be fixed for attainment of different results are described. The three *lakṣyas* or points of concentration and the five *vyomans* (firmaments) lead one to various stages of purity and perfection. The āsanas (postures) and the eight Yogāṅgas (different stages of Yoga) all help the Yogī in attaining Samādhi (*i.e.* fixation of the mind on the Supreme Spirit).

In this Chapter there is a definition of the real Yogī, (2. 61).

नवचक्रं कलाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ।
सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामधारकः ॥ ३१ ॥

i.e., One must be familiar with the nine cakras, sixteen ādhāras, three lakṣyas and five vyomans properly in order to be a Yogī in the true sense.

Summary of Upadeśa III.

This chapter deals with the knowledge of the body and shows the identity of the microcosm with the macrocosm *i. e.*, whatever exists in the outside world is present also in the human body. Thus the seven nether worlds are located in the portion of the body below the bottom of the spinal column, and the twenty-one in the upper region of the body. The place of Śiva is in the *Tāludvāra* (uvula) (3.5). The *Lambikāmūla, Śṛṅgāra, Trikūṭa* are all described in this chapter. In (2.27) we find 'Gollāṭa' (Hardwar copy) or 'Kollāṭa' in (Jodhpur copy) mentioned. The nine *khaṇḍas* (Bharat, Kashmir etc.) are in the nine avenues. The hills, rivers, planets, devas, siddhas, the sun and the moon (these are the two eyes), clouds (these are the tears), creepers, plants &c. have their counterparts in the human body. What is our happiness is Heaven, our sorrow is Hell, our *Karma* is what binds us to this world, but for which we may attain *Mukti i.e.* liberation. When one's mind does not

register any sense-impression, it is then only that one is united with Śiva. Be such a person awake or asleep, he is always enlightened about himself. Liberation and peace are achieved by such a person *i. e.*, he who has realised the identity of the world with himself. Moreover, the *Paramātmā* is manifest in every human soul. This is how the knowledge of the body is gained.

Note : The nine chakras are also mentioned in the *Yoga-Viṣaya*, which is given later on. In this we find the mention of *gollāṭa* and not *kollāṭa*.

Summary of Upadeśa IV.

The fourth chapter treats of the support of the body which is Śakti. Thus Śakti is called *piṇḍādhāra* and is all pervading. The different aspects of Śakti are described. Śakti is both ***kula*** and ***akula***. *Kula* is the revealed form, and *akula*, the unrevealed. Thus ***kula*** is the ***kārya*** and the ***akula*** is the ***kāraṇa*** or *nimitta*. When Śakti is unruffled and quiet, it is same as Śiva or ***akula***. In her revealed form Śakti is fivefold, ***parā***, ***bhāsa***, *sattā*, *ahantā* and ***kalā***.

Akula is unique in the sense that it assumes ***kula***, thence descends into *vyavahāra i.e.*, service (4.12). But Śiva without Śakti is incapable of creation (4.13). This couplet is quoted from Vāmakeśvara Tantra, as mentioned in the Jodhpur copy. from Śiva we have Śakti, who manifests herself in various forms and then again Śakti rests in Śiva (4.12).

Additional note : In the *Kaula-jñāna-nirṇaya* by Matsyendranath in Chap. II we find that at the time of destruction the Śakti merges into Śiva, who Himself is then merged into the Kriyāśakti. The two aspects of Śakti, which are *Kriyā* and *Icchā* merge into Jñāna Śakti. In this state it is the ultimate Śiva or पर:शिव who alone remains. The world then ceases to exist. We may note here that this is the reverse of Creation, which has been described in our text *Siddha-Siddhanta Paddhati* Upadeśa I.

What is then the ***Parampada*** and who is Śiva? The ***Parampada*** which we have described as ***anāmā*** before has no ***kāraṇa bhāva*** in it, but Śiva who is ***akula*** has the ***kāraṇa***

bhāva underlying in it ; thus it can manifest Itself as *kula*. This is the difference between *Parampada* (*anāmā*) and *Śiva* (*akula*). There is a quotation from Lalītasvacchanda (4.11) which says that akula and kula are essentially one ; so after manifestation the kula merges into the akula (4.12).

Kula is both static and kinetic, or *aprabuddha* and *prabuddha* (4.14). As the support of the body Śakti is known as *Kuṇḍalinī* ; she is either asleep in a coil in its *aprabuddha* state, or awake in its *prabuddha* state. The Yogī who aims at the purity and stability of his body awakens the *Kuṇḍalinī* and as such the Śakti is called *piṇḍasaṃsiddhikāriṇī* (1) in its kinetic aspect or the conscious aspect.

The Primal Śakti is one, but she becomes manifest as minor Śaktis in the different nerve centres. The Śaktis, though really one (4.17), those at the *Mulādhāra*, *Hṛdaya* and *Sahasrāra* are respectively called the अधः, मध्य and ऊर्ध्व Śaktis or kuṇḍlinīs. The first or adha keeps one attached to the outer world. The second or madhya Śakti is twofold, one being lower or gross and the other higher or subtle. Then the third ūrdhva śakti leads one to the attainment of Parampada (4.16).

Owing to the upward tension, effected by the so-called *mulādhāra bandha*, the Śakti rises upwards (4.18). The creation and dissolution of the world follow from the expansion (प्रसर) and contraction (संकोच) of this Śakti who is known as the *Mūla* or the Root of the Universe (4.19)

Note : In this chapter there is one important factor which should be noted, namely that the *Madhyakuṇḍalī* is twofold, one being lower and gross, while the other higher and subtle. The word स्वप्रसारचातुर्यतया (4.21) in connection with the gross aspect signifies the 'ukāra' of Tantricism.' That 'ukāra' is the manifestation or उन्मेषभाव of the *Jñāna* of Śiva. As in its gross form it is the support of the world and is *sākāra* it has स्वप्रसारचातुर्य. In her subtle form she is *nirākāra*. The siddhas rouse this to attain salvation. The stability and purity of the body देहसिद्धि is possible only when she is roused.

Such are the different aspects of Śakti, although he is one with Śiva.

शिवस्याभ्यन्तरे शक्तिः शक्तेरभ्यन्तरः शिवः ।
अन्तरं नैव जानीयाच्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥ २६ ॥ (४.२६)

The difference between Śiva and Śakti is unreal and is due to our ignorance.

Summary of Upadeśa V.

This chapter deals with the manner in which the *piṇḍa* or body may be equilibrated with the Supreme Reality or the *Parampada.* This equilibrium is known as *samarasa*, but one has to know all about the different *piṇḍas* before one can attain this stage. How is this knowledge to be attained? Discussions and reasonings will lead one nowhere ; it is only through the Grace of the Guru that knowledge of Self and Parampada is obtained (5.3, 4) and equilibrium attained. The Grace of the Guru, which is something beyond words, enables the aspirant to shake off all the *siddhis* he has attained and realise the निरुत्थान state and obtain union of the body with *Parampada* (5.7). When the self is revealed, there is supreme delight, and there arises a consciousness of pure and eternal joy (5.8). This is the highest state in which the Yogī realises the non-dual state of the Self and the Parampada.

A Yogī who aspires for such a state should wear the *śaṅkha* and *mudrā* and stay in a secluded place, but he should not attach too much importance to the outer symbols.

After the Union the Yogī conquers death and decay, has the knowledge of everything and all *siddhis* come to him automatically (5.33 etc.). But all this is unattainable without the aid of a *Sadguru,* who is held in high esteem by the Nātha Yogīs. There is no one greater than the Guru (5.63). The last verse which is important says that the *Sadguru* can show in an instant the *Parampada* which is otherwise, unattainable by the aspirant (5.66, 80).

Summary of Upadeśa VI.

This chapter gives the distinguishing characteristics of an *Avadhūta* Yogī who alone can be deemed to be a siddha. Such a Yogī is free from all bondages and has complete control over all the senses, the mind and the body.

In order to give the reader an idea of the comparative superiority of an Avadhūta Yogī to the Siddhas of the other

sects the author says that he combines in himself the attainments of the Siddhas of all the sects known by different technical names (VI 34-71). It is an Avadhūta Yogī who initiates a pupil into the doctrine of the Nātha Yogīs. That doctrine combines in itself the good points in the doctrines of all the systems of philosophy and it is such an Avadhūta who is eulogised as a *Sadguru*. (VI. 72).

Additional Note : In the Banaras edition of *Siddha-Siddhanta-Saṅgraha* there is an additional chapter which we do not find in the MSS. of *Siddha-Siddhānta-Paddhati*. This seventh chapter deals with the siddhis which a Yogī can attain but which he should disregard if he wants to attain the parampada.

2. YOGA VIṢAYA.

This is a MS of a work by Matsyendra (Mīnanātha) as gathered from its colophon. The Guru who is held in high esteem is described therein as भावनातीत. He alone can show the right path to his disciple. The disciple must have faith in his Guru, and must have good qualities. When the difference between the Guru and his *Śiṣya* disappears, then the relationship between the two is that of समसिद्ध *i.e.*, equality (I.6).

The author referring to the nerve centres of the body says that a Kaula knows the six centres which are the *ādhāra*, *svādhiṣṭhāna*, *maṇipūra*, *anāhata*, *viśuddhi* and *ājñā* (1.8). The place of Niranjana is beyond the cakras *i.e.*, चक्रातीत (1.10).

The author also describes the main nerves, and having given the locations of अ, उ and म of *omkāra* says that by pronouncing them realisation comes and the three *granthis* of Bramhā, Viṣṇu and Rudra are broken.

N. B. : The most important feature of this MS is the names of the nine *cakras* beyond the *ājñā*, viz. *Trikūṭa*, *trihaṭa*, *gollāṭa*, *śikhara*, *vajra*, *omkāra ūrdhvanākha* and *bhruvormukham* (1.20). Either by contracting the *ravi* (sun) or by piercing these nine cakras the 'moon' can be seen (1.20-21).

The eight names given to the eight coils of the *Kuṇḍalinī*, are mentioned in 1.22. By awakening the *Kuṇḍalinī*, the nine doors are closed and the *vajra-gumphā siddhi* attained (1.23).

When the sound, *i.e.*, नाद is heard in the *Brahmasthāna*, the *śaṅkhinī* nerve showers nectar ; thereby the six cakras are purified (liberated) and 'knowledge' is manifested. By this 'lamp of knowledge' one can know God, and on knowing Him one should offer to Him the 'flower' which is his mind and thus worship Him. God should be known as the Self, because the formless is manifest everywhere in form. Also a man by breathing 1600 times a day, utters the *haṁsa* mantra, thereby saying "I am He" (1.29). Śiva resides in the space between the eyebrows in the form of *jyoti i.e.* light and the *brahmasthāna* (mentioned above) is free from either heat or cold.

3. AMARAUGHA PROBODHA

This MS. is that of a work by Gorakhnāth. It mentions the names of Ādināth, Mīnanāth and Chauraṅgīnāth as *siddhas*.

The distinctive features of the four yogas, *laya, haṭha, maṅtra,* and *rāja* are mentioned. The *rājayoga* is divided into two sections — *ośaḍhi* and *ādhyātmaka.* Haṭha is also of two kinds. Perfection and stability of the body or देहसिद्धि cannot be attained without *rājayoga* (1.8). The aghorī who performs various acts, is unable to obtain a perfect body. The mind should be controlled to enable one to control the vital air (1.9).

Note : This couplet is also found in *Haṭhayoga Pradīpikā* (4.14) with a slight variation in the second line, where *sahajoli* is mentioned.

Next is mentioned a book, 'Śri Saṁpuṭa,' in which Śiva tells Pārvatī, his consort, that 'time' is not greater than the 'soul.' Medicines cannot save one ; the great physicians, Caraka and others have all died. *Bindu* and *Nāda* are the two great medicines which are present in every human being ; those who have no Guru and are unaware of these, naturally face death (1.12, 13).

There is only one *Amaraugha* which is known as *Rājayoga* (1.17).

The four kinds of *śiṣyas* and the four yogas are then described. How *Kāyasiddhi* is obtained (1.28), what are the *mahāmudrā* and *mahābandha*, where is kedār, and what is *triveni* (1.35), how the four pīṭhas are penetrated by the vital air (1.39) etc., are all given.

The four conditions while practising yoga *e.g.,*

आरम्भश्च घटश्चैव प्रत्ययश्च तृतीयकः।
निष्पत्तिः सर्वयोगेषु योगावस्था चतुर्विधा॥

are described in detail (1.45)

Then Śrī Gorakhnāth tells us how one can avoid death and conquer 'time' and be like Śiva. This siddhi is known as Amaraugha-Siddhi and can be attained in ten months (1.64, 65). Then the yogī knows the non-dual state and there is equilibrium of *citta* which is life and *acitta* which is death. Such a yogī is a *jīvanmukta,* and he can do what he pleases.

One should practise the four yogas and find out the results for himself. As no medicinal books can cure a patient, so no theoretical knowledge can make one a yogī ; such is the advice of Śrī Gorakhnāth.

4. YOGA MĀRTAṆḌA

This MS. is by Gorakhnāth, and it begins with salutations to the guru. Then it goes on to define yoga, which is the fruit of *śruti* and says that yoga should be practised by those who are pious and desire to dispel the agonies of the world.

The six parts of yoga are mentioned, the *āsanas* of which *siddhāsana* and *padmāsana* are the best, are fully described, as they destroy disease and the six *vikāras.* Then the *ādhāras* are mentioned with the different *pīṭhas* (2.10).

Of the 72,000 nerves, 72 are considered important, of which ten are the most important. Of these *śaṅkhiṇī* is the tenth nerve. The yogī should have knowledge of all these *nāḍīs* or nerves (17-19).

Then the *ajapā-gāyatrī* and the eight kinds of *kuṇḍalī* śakti are described (33).

The *mūlabandha, oḍḍyāna, jālandhara, khecarī mudrā, mahāmudrā,* the peculiarities of *omkāra* etc., all find a place in this MS. (47-76).

How *prāṇāyāma* should be performed by the yogī is further described. (77-113).

Then *pratyāhāra, anāhatacakra, viśuḍḍha cakra,* the eight qualities of *amṛta* and the benefit obtained from *amṛta* are given.

The different kinds of *dhāraṇā* for a yogi are *haristhāyinī, vāruṇī, vaiśvānarī, vāyavī* and *nabho* and for the ordinary man

stambhī, nidrā, dāhinī, bhrāminī and *Śoṣaṇā* are the five *dhāraṇās* (143-154).

Dhyāna is *saguṇa* and *nirguṇa*. How to perform these with the help of different *mudrās* is then described. (157-170).

The yogī is without any *upādhi*. By *upādhi* is meant the lack of proper knowledge of things. (173). Then comes *samādhi*, which is the union of the soul and the mind (176).

Note : In this Ms. are found many slokas which are similar to the ślokas found in the *Haṭhayoga Pradīpikā*. Though we find much more detail of the āsanas etc. in the Haṭhayoga Pradīpikā, yet this Yoga-Martaṅḍa by Gorakanāth deals in short with all the important aspects of yoga. Hence we might consider this as an important Ms. belonging to the Nātha Yogīs.

5. GORAKH UPANIṢAD.

This MS. is in mixed Hindusthānī and Rājasthānī.

It explains the meaning of Gorakh Upaniṣad, as this book is well known amongst the siddhas. This book which liberates the devotee, described how *Iśvara* and *Jīva* were the products of the *Mahābhuta* which again was the product of some अनिर्वचनीय पदार्थ *i.e.*, an undefinable object.

This entity is beyond the form and the formless. It is द्वैताद्वैत रहित, सदानन्द स्वरूप and it is the Nātha.

In the Nātha cult the 'god' or *devatā* is beyond even the *advaita*, but it has *icchā, jñāna* and *kriyā* śaktis through which the *piṅḍa* and *brahmāṇḍa* are created.

The 'one' manifests itself into nine forms which are Satyanāth, Santoṣanāth, Kūrmanāth, Ādināth, Sarvanāth, Matsyendranātha, his son, and his disciple Śri Gorakhnāth.

Note : The name of Matsyendra's son is omitted and one name of Daṅḍanāth is not mentioned in these lines. Later on we find the name of Daṅḍanāth.

How *Nirrantarnāth* is attainable is explained here thus :— There are two ways — the ***kula*** and the ***akula***. The ***kulamārga*** is Śaktipatha, while ***akulamarga is the Caitanyapatha.***

The Nātha, who is beyond the dvaita and advaita, becomes advaita and then dvaita and then again the nine Nāthas for all practical purposes. The meanings of the names of the nine-Nāthas are given.

Note : In this MS. the names of "Siddha-Siddhanta-Paddhati" and of "Śiṣya-Paddhati" are mentioned as important reference books.

The special qualities of the *guru* and the *śiṣya* are given. The eight parts of yoga, and the meaning *avadhuta* are explained.

6. MATSYENDRAJI KĀ PADA.

The glories of the name Matsyendranāth have been revealed. He is manifest in all holy places so why seek for others ? We should only worship Matsyendranāth ; such is the strain of this small pada or song.

There is another song also giving some indications of the name Maççhendranāth.'

7-10. BHARTHARI, CHIRPAT, GOPICHAND AND JĀLANDHARĪ PĀO'S SABDIS.

These are the eulogies of the different yogīs, who had forsaken the worldly pleasures to gain the *Parampada* or the *Nāthasvarūpa*. The language is a mixture of the colloquial and pure Rājasthānī.

॥ श्रीगोरक्षनाथकृत

सिद्धसिद्धान्तपद्धतिः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगोरक्षनाथकृत-
सिद्धसिद्धान्तपद्धतिः ॥

प्रथमोपदेशः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आदिनाथं नमस्कृत्य शक्तियुक्तं जगद्गुरुम् ।
वक्ष्ये गोरक्षनाथोऽहं सिद्धसिद्धान्तपद्धतिम् ॥ १ ॥

नास्ति सत्यविचारेऽस्मिन्नुत्पत्तिश्चाण्डपिण्डयोः ।
तथापि लोकवृत्त्यर्थं वक्ष्ये सत्सम्प्रदायतः ॥ २ ॥

सा पिण्डोत्पत्त्यादिः सिद्धमते सम्यक् प्रसिद्धा ।
पिण्डोत्पत्तिः पिण्डविचारः पिण्डसंवित्तिः
पिण्डाधारः पिण्डपदसमरसभावः श्रीनित्यपिण्डावधूतः[1] ॥ ३ ॥

यदा नास्ति स्वयंकर्ता कारणं न कुलाकुलम् ।
अव्यक्तं च[2] परं ब्रह्म अनामा विद्यते तदा ॥ ४ ॥

अनामेति स्वयमनादि सिद्धमेकमेवानादिनिधनं
सिद्धसिद्धान्तप्रसिद्धं तस्येच्छामात्रधर्माधर्मिणी
निजा शक्तिः प्रसिद्धा ॥ ५ ॥

तस्या उन्मुख[3]मात्रेण परा शक्तिरुत्थिता ।
तस्या[4]स्स्पन्दनमात्रेण अपरा शक्तिरुत्थिता ॥ ६ ॥

ततोऽहन्तां[5]धमात्रेण सूक्ष्मशक्तिरुत्पन्ना ।
ततो वेदनशीला कुण्डलिनी शक्तिरुद्गता ॥ ७ ॥

१ – श्रीनित्यावधूत (ह.). २ – न (यो. तं.). ३ – उन्मुखत्व (ह.).
४ – तस्य (ह.). ५ – अहन्तार्थं (ह.).

नित्यता निरञ्जनता निस्पन्दता निराभासता ।
निरुत्थानता इति पञ्चगुणा निजा शक्तिः ॥ ८ ॥

अस्तिता अप्रमेयता अभिन्नता अनन्तरता ।
अव्यक्तता इति पञ्चगुणा परा शक्तिः ॥ ९ ॥

स्फुरत्ता स्फुटता स्फारता स्फोटता स्फूर्तिता ।
इति पञ्चगुणा अपरा शक्तिः ॥ १० ॥

निरंशता निरन्तरता निश्चलता निश्चयता ।
निर्विकल्पता इति पञ्चगुणा सूक्ष्मा शक्तिः ॥ ११ ॥

पूर्णता प्रतिबिम्बता प्रबलता प्रोच्चलता ।
प्रत्यङ्मुखता इति पञ्चगुणा कुण्डलिनी शक्तिः ॥ १२ ॥

एवं शक्तितत्वे पञ्च - पञ्च - गुण - योगात्परपिण्डोत्पत्तिः॥१३॥

उक्तञ्च :—

निजा पराऽपरा सूक्ष्मा कुण्डली तासु पञ्चधा ।
शक्तिचक्रक्रमेणोत्थो जातः पिण्डः परः शिवः ॥ १४ ॥

अपरम्परं परमं पदं शून्यं निरञ्जनं परमात्मेति ।
अपरम्परात्स्फुरत्ता - मात्रमुत्पन्नं परमपदात्भावना -
मात्रमुत्पन्नम् शून्यात्स्वसत्तामात्रमुत्पन्नं निरञ्जनात्स्व-
साक्षात्कारमुत्पन्नं परमात्मनः परमात्मोत्पन्नः ॥ १५ ॥

अकलङ्कत्वमनुपमत्वमपारत्वममूर्तत्वमनुदयत्वमिति
पञ्चगुणमपरम्परम् ॥ १६ ॥

निष्कलत्वमणुतरत्वमचलत्वमसंख्यत्वमपारत्वमिति
पञ्चगुणं परमं पदम् ॥ १७ ॥

६—कुण्डलिन्यासु (ह.), कुण्डलीतासु (का). ७—क्रमेणोत्थः (ह.), क्रमेणैव (का.). ८—शिवे (का.). ९—साक्षात्कारमात्रमुत्पन्नं (ह.). १०—आधारत्वं (ह.).

लीलता[11] पूर्णता उन्मनी लोलता मूर्च्छता इति पञ्चगुणं शून्यम् ॥ १८ ॥

सत्यत्वं सहजत्वं समरसत्वं सावधानत्वं सर्वगत्वमिति पञ्चगुणं निरञ्जनम् ॥ १९ ॥

अक्षय्यत्वमभेद्यत्वमछेद्यत्वमदाह्यत्वमविनाशित्वमितिपञ्चगुणो परमात्मेति अनाद्यपिण्डस्य पञ्चतत्वपञ्चविंशतिगुणाः ॥ २० ॥

उक्तञ्च :—

अपरम्परं परमपदं शून्यं निरञ्जनं परमात्मनः
पञ्चभिरेतैः सगुणैरनाद्यपिण्डः समुत्पन्नः ॥ २१ ॥

अनाद्यात्परमानन्दः परमानन्दात्प्रबोधः प्रबोधाच्चिदुदयः चिदुदयात्प्रकाशः प्रकाशात्सोऽहम्भावः ॥ २२ ॥

स्पन्दः हर्षः उत्साहः निस्पन्दः नित्यसुखत्वमिति पञ्चगुणः परमानन्दः ॥ २३ ॥

उदयः उल्लासः अवभासः विकासः प्रभा इति पञ्चगुणः प्रबोधः ॥ २४ ॥

सद्भावः विचारः कर्तृत्वं ज्ञातृत्वं स्वतन्त्रत्वमिति पञ्चगुणः चिदुदयः ॥ २५ ॥

निर्विकारत्वं निष्कलत्वं निर्विकल्पत्वं समता विश्रान्तिः इति पञ्चगुणः प्रकाशः ॥ २६ ॥

अहन्ता ऽखण्डैश्वर्यं स्वात्मता विश्वानुभवसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वमिति पञ्चगुणः सोऽहम्भावः ॥ २७ ॥

इति आद्यपिण्डस्य पञ्चतत्वं पञ्चविंशतिगुणाः ॥ २८ ॥

उक्तञ्च :—

परमानन्दः प्रबोधः चिदुदयः चित्प्रकाशः ।
सोहम्भाव इत्यन्तः आद्यपिण्डो महातत्त्वैर्गुणयुक्तः[12] समुत्थितः ॥ २९ ॥

११—लीनता (ह.) नीलता, (का.). १२—महातत्वयुक्तः (ह.).

आद्यान्महाकाशः महाकाशान्महावायुः महावायोर्महातेजः।
महातेजसो महासलिलं महासलिलान्महापृथ्वी ॥ ३० ॥

अवकाशः अच्छिद्रमस्पृशत्वं नीलवर्णत्वं
शब्दवत्वमिति पञ्चगुणो महाकाशः ॥ ३१ ॥

सञ्चारः सञ्चालनं स्पर्शनं शोषणं धूम्रवर्णत्वमिति
पञ्चगुणो महावायुः ॥ ३२ ॥

दाहकत्वं पाचकत्वमुष्णत्वं[13] प्रकाशत्वं रक्तवर्णत्वमिति
पञ्चगुणं महातेजः ॥ ३३ ॥

प्रवाहः आप्यायनं द्रवः रसः श्वेतवर्णत्वमिति
पञ्चगुणं महासलिलं ॥ ३४ ॥

स्थूलता नानाकारता काठिन्यं गंधः पीतवर्णत्वमिति पञ्चगुणा
महापृथ्वी इति महासाकारपिण्डस्य पञ्चतत्त्वं
पञ्चविंशतिगुणाः ॥ ३५ ॥

स एव शिवः शिवाद्भैरवो भैरवात् श्रीकण्ठः श्रीकण्ठा-
त्सदाशिवः सदाशिवादीश्वरः ईश्वराद्रुद्रो रुद्राद्विष्णु-
र्विष्णोर्ब्रह्मा इति महासाकारपिण्डस्य मूर्त्यष्टकम् ॥ ३६ ॥

तत्तद्ब्रह्मणः सकाशादवलोकनेन नरनारीरूपः प्रकृतिपिण्डः
समुत्पन्नस्तच्च पञ्चपञ्चात्मकं शरीरमिति ॥ ३७ ॥

अस्थि - मांस - त्वक् - नाडी - रोमाणि इति पञ्चगुणा भूमिः ॥ ३८ ॥

लाला मूत्रं शुक्रं शोणितं स्वेद इति पञ्चगुणा आपः ॥ ३९ ॥

क्षुधा तृषा निद्रा क्रान्ति आलस्यमिति पञ्चगुणं तेजः ॥ ४० ॥

धावनं प्लवनं[14] प्रसारणमाकुञ्चनं निरोधनमिति पञ्चगुणो वायुः ॥ ४१ ॥

१३–पावकत्वम् (ह. का.). १४–अवनम् (त.), भ्रमणां (ह.).

रागो द्वेषो भयं लज्जा मोह इति पञ्चगुण आकाशः
इति पञ्चविंशतिगुणानां भूतानां प्रकृतिपिण्डः ॥ ४२ ॥

मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चैतन्यमित्यन्तःकरणपञ्चकम् ॥ ४३ ॥

संकल्पः विकल्पः मूर्च्छा जडता मननमिति पञ्चगुणं मनः ॥ ४४ ॥

विवेको वैराग्यं शान्तिः सन्तोषः क्षमा इति पञ्चगुणा बुद्धिः ॥ ४५ ॥

अभिमानं मदीयं मम सुखं मम दुःखं ममेदमितिपञ्चगुणोऽहंकारः ॥४६॥

मतिर्धृतिः स्मृतिस्त्यागः स्वीकारः इति पञ्चगुणं चित्तम् ॥ ४७ ॥

विमर्शः तच्छीलनं[१५] धैर्यं चिन्तनं निस्पृहत्वमिति पञ्चगुणं चैतन्यम् — एवं अन्तःकरणगुणाः ॥ ४८ ॥

सत्वं रजस्तमः कालो जीव इति कुलपञ्चकम् ॥ ४९ ॥

दया धर्मः कृपा[१६] भक्तिः श्रद्धेति पञ्चगुणं सत्त्वम् ॥ ५० ॥

दानं भोगः शृङ्गारः वस्तुग्रहणं स्वार्थमिति[१७] पञ्चगुणं रजः ॥ ५१ ॥

विवादः शोकः कलहः बंधः वञ्चनमिति पञ्चगुणं तमः ॥ ५२ ॥

कलना कल्पना भ्रान्तिः प्रमादोऽनर्थ इति पञ्चगुणः कालः ॥ ५३ ॥

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तिस्तुर्यं तूर्यातीतामिति पञ्चावस्थागुणोजीवः ॥ ५४ ॥

इच्छा क्रिया माया प्रकृति र्वाक् इति व्यक्तिशक्तिपञ्चकम् ॥ ५५ ॥

उन्मादो वासना वाञ्छा चिन्ता चेष्टेति पञ्चगुणा इच्छा ॥ ५६ ॥

स्मरणमुद्योगः कार्यं निश्चयः स्वकुलाचार इति पञ्चगुणा क्रिया ॥५७॥

मदो मात्सर्यं दम्भः कृत्रिमत्वं असत्यमिति पञ्चगुणा माया ॥ ५८ ॥

आशा तृष्णा स्पृहाकांक्षा मिथ्या इति पञ्चगुणा प्रकृतिः ॥ ५९ ॥

१५—शीलनम्—(ह. तं.). १६—क्रिया (ह.). १७—स्वार्थसंग्रहणमिति (ह.), स्वार्थादाने (का.).

परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी मातृक इति पञ्चगुणा वाक्
इति पञ्चगुणा व्यक्तिशक्तिः पञ्चविंशतिगुणा ॥ ६० ॥

कर्म कामश्चन्द्रः सूर्यः अग्निरिति प्रत्यक्षकरणपञ्चकम् ॥ ६१ ॥

शुभमशुभं यशः अपकीर्तिः अदृष्टफलसाधन-
मिति पञ्चगुणं कर्म ॥ ६२ ॥

रतिः प्रीतिः क्रीडा कामना आतुरता इति पञ्चगुणः कामः ॥ ६३ ॥

उल्लोलिनी[१८] कल्लोलिनी उच्चलन्ती उन्मादिनी तरंगिणी
शोषिणी अलम्पटा[१९] प्रवृत्तिः लहरी लोला लेलिहाना
प्रसरन्ती प्रवाहा सौम्या प्रसन्ना प्लवन्ती एवं चन्द्रस्य
षोडश कलाः सप्तदशी कला निवृत्तिः साऽमृतकला ॥ ६४ ॥

तापिनी ग्रासिका उग्रा आकुंचिनी शोषिणी प्रबोधिनी स्मरा
आकर्षिणी तुष्टिवार्द्धिनी उर्मीरेखा किरणावती[२०] प्रभावतीति
द्वादश कलाः सूर्यस्य त्रयोदशी स्वप्रकाशता निजकला ॥ ६५ ॥

दीपिका रंजिका[२१] ज्वालिनी[२२] विस्फुलिंगिनी प्रचण्डा पाचिका
रौद्री दाहिका[२३] रागिणी शिखावतीति अग्नेर्दश कलाः
एकादशी कला ज्योतिरिति प्रत्यक्षगुणकलासमूहः ॥ ६६ ॥

अथ नाडीनां दश द्वाराणि ॥

इडा पिङ्गला च नासाद्वारयोर्वहतः
सुषुम्ना तालुमार्गेण ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं वहति
सरस्वती मुखद्वारेण वहति पूषाऽलम्बुषा च चक्षुद्वार-
योर्वहतः गान्धारी हस्तिजिह्विका च कर्णद्वारयोर्वहतः
कुहूः गुदद्वारे वहति शंखिनी लिङ्गद्वारे वहति (सा

१८—उल्लोला (ह.). १९—लम्पटा (ह. तं.). २०—किरणवती (ह.), किरणिनी (का.). २१—रंजिका (ह.). २२—ज्वालिनी (ह. तं.), २३—वाहका (तं.), दाहा (का.).

दण्डमार्गेण ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं वहति) एवं[२४] दशद्वारेषु वहन्ति (अन्या सर्वा नाड्यो[२५] रोमकूपेषु वहन्ति) ॥ ६७ ॥

अथ दशावयवः ॥

हृदये प्राणवायुः उच्छ्वास - निश्वास—कारको हकार - सकारात्मकश्च[२६] । गुदे त्वपानवायुः रेचकः कुम्भकश्च[२७] । नाभौ समानवायुः दीपकः पावकश्च[२८] । कण्ठे[२९] व्यानवायुः शोषणाप्यायनकारकश्च । तालौ उदानवायुः ग्रसन - वमन - जल्पकारकश्च । नागवायुः सर्वाङ्गव्यापकः मोचकश्चालकश्च[३०] । कूर्मवायुः चक्षुषोरुन्मेष[३१] - कारकश्च । कृकलः उद्गारकश्च क्षुत्कारकश्च । देवदत्तो मुखे विजृम्भकः । धनञ्जयो नाद । घोषक इति दशवायुरवलोकनेन पिण्डोत्पत्तिः नरनारीरूपम् ॥ ६८ ॥

अथ गर्भोलिपिंडोत्पत्तिः ॥

नरनारीसंयोगे ऋतुकाले ॥ ६९ ॥

रजोबिन्दुसंयोगे सः जीवः

प्रथमदिने कललं[३२] भवति सप्तरात्रे बुद्बुदाकारं भवति ।
अर्द्धमासे गोलाकारं भवति मासमात्रे कठिनं भवति ।
मासद्वयेन शिरो भवति तृतीये मासि हस्तपादादिकं भवति ।
चतुर्थे मासि चक्षुकर्णादि - नासिका - मुखं मेढ्रं[३३] भवति ।
पञ्चमे मासि पृष्ठोदरौ भवतः षष्ठे मासि नखकेशादिकं भवति ।
सप्तमे मासि सर्वचेतनयुक्तो भवति अष्टमे मासि सर्वलक्षण—संयुक्तो भवति नवमे मासि सत्यज्ञान[३४]गर्भसंयुक्तो भवति ।
दशमे मासि योनिसंस्पर्शादज्ञानी बालको भवति ॥ ७० ॥

२४-नास्तिवाक्यमिदम्(ह.). २५-नास्ति वाक्यमिदम् (ह.). २६-"अस्यैवावस्थाभेदे हठयोग इति संज्ञा हकारः कीर्तितः सूर्यष्ठकारश्चन्द्र उच्यते । सूर्याचन्द्रमसोयोगात् हठयोगो निगद्यते"। अधिकोऽयं पाठः (ह.). २७—कुम्भकपूरकश्च (ह.). २८—पाचकश्च (ह.). २९ — सर्वाङ्गे(ह.). ३० — शब्दोऽयं नास्ति (ह.). ३१—कुम्भकश्चक्षु (ह.). ३२—कलनं (यो.), कलिलं (का.). ३३—मेढ्रं गुदं (ह. का.). ३४ — सत्यज्ञानयुक्तः (ह.).

शुक्राधिक्ये पुरुषः रक्ताधिक्ये कन्या समशुक्ररक्ताभ्यां नपुंसकः परस्पर - स्त्री - पुरुष - चिन्ता - व्याकुलत्वादन्धः कुब्जः वामनः पङ्गुरङ्गहीनश्च भवति ।। ७१ ।।

परस्पररतिकाले अङ्गनिपीडनकरणगुणैः शुक्रं द्वित्रिवारं पतति तेन द्वितीयो बालको भवति ।। ७२ ।।

सार्द्धपलत्रयं शुक्रं विंशतिपलं रक्तं द्वादशपलं मेदः दशपलं मज्जा शतपलं मांसं विशंतिपलं श्लेष्मा तद्वत् वातं स्यात् षष्ट्यधिक - शत - त्रयमस्थीनि अस्थिमात्रं सन्धयः सार्द्धत्रय - कोटिरोमकूपाणि पितृमातृवीर्यं भवति । वात - पित्त - श्लेष्मधातुत्रयसहितं दशधातुमयं शरीरंमिति गर्भोलिं[35] पिण्डोत्पत्तिः ।। ७३ ।।

इति गोरक्षनाथ-कृतौ सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ पिण्डोत्पत्तिर्नाम प्रथमोपदेशः ।। १ ।।

३५–गर्भपिण्डोपत्तिः (का.).

द्वितीयोपदेशः

अथ पिण्डविचारः कथ्यते ॥

पिण्डे नवचक्राणि ॥ आधारे ब्रह्मचक्रं त्रिधावर्तं भगमण्डलाकारं तत्र मूलकन्दः तत्र शक्तिं पानाकारां[1] ध्यायेत् तत्रैव कामरूपं पीठं सर्वकामप्रदं[2] भवति ॥ १ ॥

द्वितीयं स्वाधिष्ठानचक्रं तन्मध्ये पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं प्रवालाङ्कुरसदृशं ध्यायेत् तत्रैवोड्यानपीठं जगदाकर्षणं भवति ॥ २ ॥

तृतीयं नाभिचक्रं पञ्चावर्तं सर्पवत्कुण्डलाकारं तन्मध्ये कुण्डलिनीं शक्तिं बालार्ककोटिसदृशीं ध्यायेत् सा मध्या शक्तिः सर्वसिद्धिदा भवति ॥ ३ ॥

चतुर्थं हृदयाधारमष्टदलकमलमधोमुखं तन्मध्ये कर्णिकायां लिङ्गाकारां ज्योतिर्ध्यायेत् सैव हंसकला सर्वेन्द्रियवश्या[3] भवति ॥ ४ ॥ पञ्चमं कण्ठचक्रं चतुरंगुलं तत्र वामे इडा चन्द्रनाडी दक्षिणे पिङ्गला सूर्यनाडी तन्मध्ये सुषुम्नां ध्यायेत् सैवानाहतकला अनाहतसिद्धिर्भवति ॥ ५ ॥

षष्ठं तालुचक्रं तत्रामृतधाराप्रवाहः घंटिकालिङ्गं मूलरन्ध्रं राजदन्तं शंखिनीविवरं दशमद्वारं तत्र शून्यं ध्यायेत् चित्तलयो भवति ॥ ६ ॥

सप्तमं भ्रूचक्रं मध्यमाङ्गुष्ठमात्रं ज्ञाननेत्रं दीपशिखाकारं ध्यायेत् वाचां सिद्धिर्भवति ॥ ७ ॥

अष्टमं ब्रह्मरन्ध्रनिर्वाणचक्रं सूचिकाग्रवेध्यं धूमशिखाकारं ध्यायेत् तत्र जालन्धरपीठं मोक्षप्रदं भवति ॥ ८ ॥

---

१ – पावकाकारां (ह. तं.). २ – कामफलप्रदं (ह. तं.). ३ – सर्वेन्द्रियाणि वश्यानि (ह.).

नवममाकाशचक्रं षोडशदलकमलमूर्ध्वमुखं तन्मध्ये
कर्णिकायां त्रिकूटाकारां तदूर्ध्वशक्तिं तां परमशून्यां ध्यायेत्
तत्रैव पूर्णगिरिपीठं सर्वेच्छासिद्धिर्भवति ॥ ९ ॥

इति नवचक्रस्य विचारः ।

अथ षोडशाधारः कथ्यते ॥

तत्र प्रथमं पादाङ्गुष्ठाधारं तत्राग्रतस्तेजोमयं ध्यायेत् दृष्टिः
स्थिरा भवति ॥ १० ॥

द्वितीयं मूलाधारं मूत्रं वामपार्ष्णिना निपीड्य स्थातव्यं तत्राग्नि-
दीपनं भवति ॥ ११ ॥

तृतीयं गुदाधारं विकाससंकोचं निराकुञ्चयेत् अपानवायुः
स्थिरो भवति ॥ १२ ॥

चतुर्थं मेढ्राधारं लिङ्गसंकोचनेन ब्रह्मग्रंथित्रयं भित्वा भ्रमर -
गुहायां विश्रम्य तत ऊर्ध्वमुखे बिन्दुस्तम्भनं भवति । एषा
वज्रौली प्रसिद्धा ॥ १३ ॥

पञ्चममोड्याणाधारयो बन्धनान्मलमूत्रसंकोचनं भवति ॥ १४ ॥

षष्ठे नाभ्याधारे ॐकारमेकचित्तेनोच्चारिते नादलयो[४] भवति ॥ १५ ॥

सप्तमे हृदयाधारे प्राणं निरोधयेत् कमलविकासो भवति ॥ १६ ॥

अष्टमे कण्ठाधारे कण्ठमूलं चिबुकेन निरोधयेत् इडापिंगलयोर्वायुः
स्थिरो भवति ॥ १७ ॥

नवमे घण्टिकाधारे जिह्वाग्रं धारयेत् अमृतकला स्रवति ॥ १८ ॥

दशमे ताल्वाधारे ताल्वन्तगर्भे लंबिकां चालनदोहनाभ्यां
दीर्घीकृत्वा विपरीतेन प्रवेशयेत् काष्ठी भवति ॥ १९ ॥

एकादशमथ जिह्वाधारं तत्र जिह्वाग्रं धारयेत् सर्वरोगनाशो
भवति ॥ २० ॥

४ – नादोदयमुपैति (का.).

द्वादशं भ्रूमध्याधारं तत्र चन्द्रमन्डलं ध्यायेत्[५] शीतलतां याति ॥ २१ ॥

त्रयोदशं नासाधारं तस्याग्रं लक्षयेत् मनः स्थिरं भवति ॥ २२ ॥

चतुर्दशे नासामूलं कवाटाधारं तत्र दृष्टिं धारयेत् षण्मासाज्ज्योतिः-
पुंजं पश्यति ॥ २३ ॥

पञ्चदशे ललाटाधारं तत्र ज्योतिःपुंजं लक्षयेत् तेजस्वी भवति ॥ २४ ॥

अवशिष्टे ब्रह्मरन्ध्रे आकाशचक्रं तत्र श्रीगुरुचरणाम्बुजयुग्मं
सदावलोकयेत् आकाशवत्पूर्णो भवति । इतिषोडशाधारः ॥ २५ ॥

अथ लक्ष्यत्रयं ॥

मूलकन्दाद्दण्डलग्नां ब्रह्मनाडीं श्वेतवर्णां ब्रह्म-
रन्ध्रपर्यंतं गतां संस्मरेत् । तन्मध्ये कमलतन्तुनिभां विद्युत्कोटि-
प्रभामूर्ध्वगामिनीं तां मूर्तिं मनसा लक्षयेत्[६] तत्र सर्व-
सिद्धिदा भवति ॥ २६ ॥

अथवा ललाटोर्ध्वे कोल्लाँटमण्डपे स्फुरत्काराकारं
लक्षयेत् । अथवा भ्रमरगुहामध्ये आरक्तभ्रमराकारं
लक्षयेदथवा कर्णद्वयं तर्जनीभ्यां निरोधयेत् ततः शिरो-
मध्ये धूं धूं कारं नादं श्रृणोति अथवा चक्षुर्मध्ये नीलज्योति-
रूपं पुतल्याकारं लक्षयेदित्यन्तर्लक्ष्यम् ॥ २७ ॥

बहिर्लक्ष्यं कथ्यते ॥

नासाग्रात् बहिरंगुलचर्तुष्टये नीलज्योतिः-
संकाशं लक्षयेत् । अथवा नासाग्रात् षडंगुल अधोवायु-
तत्वं धूम्रवर्णं लक्षयेदथवा अष्टांगुले आरक्तं तेजस्तत्वं
लक्षयेत् अथवा दशाङ्गुले कल्लोलवदापस्तत्वं
लक्षयेत् । अथवा नासाग्रात् द्वादशाङ्गुले पीतवर्णं
पार्थिवतत्वं लक्षयेदथवा आकाशमुखं दृष्ट्वावलोकयेत्

५–धारयेत् (ह.). ६–ध्यायेत् (ह.). ७–गोल्ललाट (ह.). ८–द्वयमारक्तं
तेजस्तत्वं (ह. तं.).

किरणानाकुलितं पश्यति एवं निर्मलीकरणम् । अथवोर्ध्वं-
दृष्ट्यान्तरालं लक्षयेत् ज्योतिर्मुखानि पश्यति अथवा यत्र
तत्राकाशं लक्षयेदाकाशसदृशं चित्तं मुक्तिप्रदं भवति अथवा
दृष्ट्यान्तस्तप्तकांचनसंनिभां भूमिं लक्षयेत् दृष्टिः स्थिरा
भवति । इत्यनेकविधं बहिर्लक्ष्यम् ।। २८ ।।

अथ मध्यमं लक्ष्यं कथ्यते ।।
श्वेतवर्णं वा रक्तवर्णं वा कृष्णवर्णं
वा अग्निशिखाकारं वा ज्योतिरूपं वा विद्युदाकारं सूर्यमण्डलाकारं
वा अर्द्धचन्द्राकारं वा यथेष्टस्वपिण्डमात्रं
स्थानवर्जितं मनसा लक्षयेत् इत्यनेकविधं मध्यमं लक्ष्यम् ।। २९ ।।

अथ व्योमपञ्चकं लक्षयेत् ।। आकाशं पराकाशं महाकाशं
तत्वाकाशं सूर्याकाशमिति व्योमपञ्चकम् । बाह्याभ्यन्तरेऽत्यन्तं
निर्मलं निराकारमाकाशं लक्षयेत् । अथवा बाह्याभ्यन्तरेऽ-
त्यन्तान्धकारनिभं पराकाशमवलोकयेत् । बाह्याभ्यन्तरे
कालानलसंकाशं महाकाशमवलोकयेत् । बाह्याभ्यन्तरे
निजतत्वस्वरूपं तत्वाकाशवलोकयेत् । अथवा बाह्याभ्यन्तरे
सूर्यकोटिसदृशं सूर्याकाशमवलोकयेत् । एवं व्योम-
पञ्चकावलोकनेन व्योमसदृशो भवति ।। ३० ।।

उक्तञ्च :—

नवचक्रं कलाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ।
सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामधारकः ।। ३१ ।।

अथ अष्टाङ्ग योगः ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-
धारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि । यम इति उपशमः

·किरणा आकुलितं तटं (तं.). १०—तत्र (ह.).

सर्वेन्द्रियजयः आहार - निद्रा - शीत - वातातपजयश्चैवं शनैः शनै साधयेत् ।। ३२ ।।

नियम इति मनोवृत्तीनां नियमनमिति एकान्तवासो निःसंगतौ-दासीन्यं यथा - प्राप्ति - सन्तुष्टिर्वैरस्यं गुरुचरणावरूढत्वमिति नियमलक्षणम् ।। ३३ ।।

आसनमिति स्वस्वरूपे समासन्नता । स्वस्तिकासनं पद्मासनं सिद्धासनमेतेषां मध्ये यथेष्टमेकं विधाय सावधानेन स्थातव्यं इत्यासनलक्षणम् ।। ३४ ।।

प्राणायाम इति प्राणस्य स्थिरता रेचक - पूरक - कुम्भक-संघट्टकरणानि चत्वारि प्राणायाम - लक्षणम् ।। ३५ ।।

प्रत्याहारमिति चैतन्यतरङ्गीणां[11] प्रत्याहरणं यथा नानाविकारग्रसनोत्पन्न-विकारस्यापि निवृत्तिः निर्भातीति प्रत्याहारलक्षणम् ।। ३६ ।।

धारणेति सबाह्याभ्यन्तर एकमेव निजतत्वस्वरूपमेवान्तः-करणेन साधयेत् यथा यद्यदुत्पद्यते तत्तन्निराकारे धारयेत् स्वात्मानं निर्वातदीपमिव धारयेदिति धारणालक्षणम् ।। ३७ ।।

अथ ध्यानमिति ।। अस्ति कश्चन परमाद्वैतस्य भावः स एव आत्मेति यथा यद्यत्स्फुरति तत्तत्स्वरूपमेवेति भावयेत् सर्वभूतेषु समदृष्टिश्चेति ध्यानलक्षणम् ।। ३८ ।।

अथ समाधिलक्षणम् । सर्वतत्वानां समावस्था निरुद्यमत्वमनायास-स्थितिमत्त्वमिति समाधिलक्षणम् ।। इति अष्टाङ्गयोगलक्षणम् ।।

।। इति श्रीगोरक्षनाथकृतौ सिध्दसिध्दान्तपद्धतौ
पिण्डविचारो नाम द्वितीयोपदेशः ।। २ ।।

---

११ – तुरङ्गाणां (ह. का.).

तृतीयोपदेशः

अथ पिण्ड-संवित्तिः कथ्यते ।
पिण्डमध्ये चराचरौ यो जानाति
स योगी पिण्ड-संवित्तिर्भवति ।। १ ।।

कूर्मः पादतले वसति पातालं पादाङ्गुष्ठे तलातलमङ्गुष्ठाग्रे
महातलं पृष्ठे[1] रसातलं गुल्फे सुतलं जङ्घायां वितलं जान्वोः
अतलमुर्वोरेवं सप्तपातालं रुद्रदेवताधिपत्ये तिष्ठति
पिण्डमध्ये क्रोधरूपी भावः स एव कालाग्निरुद्रः ।। २ ।।

भूर्लोकं गुह्यस्थाने भुवर्लोकं लिङ्गस्थाने स्वर्लोकं नाभिस्थाने
एवं लोकत्रये इन्द्रो देवता पिण्डमध्ये सर्वेन्द्रियनियामकः
स एवेन्द्रः ।। ३ ।।

दण्डाङ्कुरे महर्लोकः दण्डकुहरे जनो लोकः दण्डनाले तपो
लोकः मूलकमले सत्यलोकः एवं लोकचतुष्टये ब्रह्मादि-
देवता पिण्डमध्ये अनेकमानाभिमानस्वरूपी तिष्ठति ।। ४ ।।

विष्णुलोकः कुक्षौ तिष्ठति तत्र विष्णुर्देवता पिण्डमध्येऽनेक-
व्यापारकारको भवति । हृदये रुद्रलोकः तत्र रुद्रो देवता
पिण्डमध्ये उग्रस्वरूपी तिष्ठति । वक्षःस्थले ईश्वरलोकः
तत्र ईश्वरो देवता पिण्डमध्ये तृप्तिस्वरूपी तिष्ठति । कण्ठमध्ये
नीलकण्ठो लोकस्तत्र नीलकण्ठो देवता पिण्डमध्ये नित्यं
तिष्ठति । तालुद्वारे शिवलोकस्तत्र शिवो देवता पिण्डमध्येऽ
नुपमस्वरूपी तिष्ठति । लम्बिकामूले भैरवलोकस्तत्र
भैरवो देवता पिण्डमध्ये सर्वोत्तमस्वरूपी तिष्ठति ।। ललाट-
मध्येऽनादिलोकस्तत्रानादि-देवता पिण्डमध्ये आनन्दपरा-

१ – महातलं पादपृष्ठे (ह. नं.).

हन्तास्वरूपी तिष्ठति ॥ श्रृङ्गारे कुललोकस्तत्र कुलेश्वरो देवता पिण्डमध्ये आनंदस्वरूपी तिष्टति । शंखमध्ये नलिनीस्थाने अकुलेश्वरो देवता पिण्डमध्ये निरभिमानावस्था तिष्ठति । ब्रह्मरन्ध्रे परब्रह्म - लोकस्तत्र परब्रह्म देवता पिण्डमध्ये परिपूर्णदशा तिष्ठति । ऊर्ध्वकमले परापर - लोकस्तत्र परमेश्वरो देवता पिण्डमध्ये परापरभावस्तिष्ठति । त्रिकूटस्थाने शक्तिलोक-स्तत्र पराशक्तिर्देवता सर्वासां सर्व - कर्तृत्वावस्था तिष्ठति । एवं पिण्डमध्ये सप्तपातालसहितैकविंशतिब्रह्माण्ड-स्थान-विचारः ॥ ५ ॥

सदाचारतत्वे ब्राह्मणाः वसन्ति शौर्ये क्षत्रियाःव्यवसाये वैश्याः सेवाभावे शूद्राश्चतुषष्टिकलास्त्वपि चतुःषष्टिवर्णाः ॥ ६ ॥

अथसप्त समुद्राः सप्त द्वीपाः कथ्यन्ते ।
मज्जायां जम्बूद्वीपः अस्थिषु[३] शक्तिद्वीपः
शिरासु सूक्ष्मद्वीपः त्वक्षु क्रौञ्चद्वीपः
रोमसु गोमयद्वीपः नखेषु श्वेतद्वीपः मांसे (अस्थिनि) प्लक्ष-द्वीपः एवं सप्तद्वीपाः ॥ ७ ॥

मूत्रे क्षार-समुद्रः लालायां क्षीर-समुद्रः कफे दधि-समुद्रः मेदसि घृत-समुद्रः वसायां मधु-समुद्रः रक्ते इक्षु-समुद्रः शुक्रेऽमृत – समुद्रः एवं सप्तसमुद्राः ॥ ८ ॥

नवखण्डाः नव द्वारेषु वसन्ति । भारतखण्डः[४] काश्मीरखण्डः कर्परखण्डः[५] श्रीखण्डः शंखखण्डः एकपादखण्डः गान्धारखण्डः कैवर्तकखण्डः महामेरुखण्डः एवं नवखण्डाः ॥ ९ ॥

२–नास्ति वाक्यमिदम् (यो. तं). ३–शाकद्वीपः (ह.), शाल्मलिद्वीपः (का.), मस्तिष्के शाकद्वीपः (तं). ४–भाई खण्डा (यो.). ५–खर्वखण्डः (तं.), कर्परखण्डः (ह.).

मेरुपर्वतो मेरुखण्डे वसति कैलासो ब्रह्मकपाटे वसति हिमालयः पृष्ठे मलयो वामकन्धरे मन्दरो दक्षिणकन्धरे विन्ध्यो दक्षिणकर्णे मैनाकः वामकर्णे श्री-पर्वतो ललाटे एवमष्ट कुलपर्वताः अन्ये उपपर्वताः सर्वाङ्गुलिषु वसन्ति ॥ १० ॥

पीनसा गंगा यमुना चन्द्रभागा सरस्वती । पिपासा शतरुद्रा च श्रीरात्रिश्चैव नर्मदा एवं नव नद्यो नवनाडीसु वसन्ति ॥ ११ ॥

अन्या उपनद्यः कुल्योपकुल्याः द्विसप्तति-सहस्र-नाडीसु वसन्ति ॥ १२ ॥

सप्तविंशति नक्षत्राणि द्वादश राशयः नव ग्रहाः पञ्च-दश तिथयः एते अन्तर्वलये द्विसप्तति-सहस्र-स्वहस्त-कोष्ठेषु वसन्ति । अनेकतारामण्डलं ऊर्मिषु वसन्ति । त्रयस्त्रिंशत्-कोटि-देवता बाहुरोमकूपेषु वसन्ति । अनेकपीठोपपीठकाः रोम-कूपेषु वसन्ति । देवदानव-यक्ष-राक्षस-पिशाच-भूतप्रेताः अस्थिसन्धिषु वसन्ति । कुलनागा वक्षसि वसन्ति । अन्ये सनकादिमुनिसंघाः कक्षरोमकूपेषु वसन्ति । अन्ये पर्वता उदर-लोमसु वसन्ति । गन्धर्व-किन्नर-किंपुरुषा अप्सरसो गणा उदरे वसन्ति । अन्याः खेचरी-लीला-मातरः शक्तयः उग्रदेवता वायुवेगे वसन्ति । अनेकमेघाः अश्रुपाते वसन्ति । अनेकतीर्थानि मर्मस्थाने वसन्ति । अनन्तासिद्धाः मतिप्रकाशे वसन्ति । चन्द्रसूर्यौ नेत्रद्वये वसतः । अनेक-वृक्षलता-गुल्मतृणानि जंघारोमककूपस्थाने वसन्ति । अनेककृमिकीटपतङ्गाः पुरीषे वसन्ति ॥ १३ ॥

यत्सुखं तत्स्वर्गं यद्दुःखं तन्नरकं यत्कर्म तद्बंधनं यन्निर्वि-कल्पं तन्मुक्तिः स्वस्वरूपदशायां निद्रादौ स्वात्मजागरः शान्तिर्भवति । एवं सर्वदेहेषु विश्वस्वरूपः परमेश्वरः

६—दण्डे (ह. का.). ७—पीतसा (नं.). ८—वितस्ता (का.).

परमात्मा अखण्डस्वभावेन घटे घटे चित्स्वरूपी तिष्ठति ।
एवं पिण्डसंवित्तिर्भवति ॥ १४ ॥

॥ इति श्रीगोरक्षनाथकृतौ सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ
पिण्डसंवित्ति र्नाम तृतीयोपदेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थोपदेशः

अथपिण्डाधारः कथ्यते ॥

अस्ति काचिदपरम्परा संवित्स्वरूपा
सर्वापिण्डाधारत्वेन नित्यप्रबुद्धा निजा शक्तिः
प्रसिद्धा कार्यकारणकतणामुत्थान-दशांकुरोन्मीलनेन
कर्तारं करोति अतएवाधारशक्तिरिति कथ्यते।
अत्यन्तं निजप्रकाश – स्वसंवेदानुभवैक्यगम्यमान – शास्त्र
लौकिक – साक्षात्कार – साक्षिणी सा परांचिद्रूपिणी
शक्तिर्गीयते। सैव शक्ति र्यदा सहजेन स्वास्मिन्नुन्मीलिन्यां
निरुत्थानदशायां वर्तते तदा शिवः सैव भवति ॥ १ ॥

अतएव कुलाकुलस्वरूपा सामरस्य – निज – भूमिका निगद्यते ॥ २ ॥

कुलमिति। परासत्ताहन्ता – स्फुरत्ता – कलास्वं-
रूपेण सैव पञ्चधा विश्वस्याधारत्वेन तिष्ठति ॥ ३ ॥

अतएव परापरा निराभासावभासकात्प्रकाशस्वरूपा या सा परा ॥ ४ ॥
अनादि – संसिद्धा परमाद्वैत – परमेकमेवास्तीति या
अङ्गीकारं करोति सा सत्ता ॥ ५ ॥

अनादिनिधनोऽप्रमेय – स्वभावः किरणानन्दोऽस्म्यहमि-
त्यहं – सूचनशीला या सा पराऽहन्ता ॥ ६ ॥

स्वानुभव – चित्तचमत्कार – निरुत्थान – दशां प्रस्फुटी
करोति या सा स्फुरत्ता ॥ ७ ॥

नित्य – शुद्ध – बुद्ध – स्वरूपस्य स्वयं प्रकाशत्वमाकलयतीति
या सा पराकलेति उच्यते ॥ ८ ॥

१–अनन्तराधार (ह.). २–पराचिद्रूपिणी (ह.). ३–पराभासत्वादहन्ता सत्ता स्फुरत्ता कुला (यो.). ४–संवित् (तं.).

अकुलमिति । जातिवर्ण – गोत्राद्यखिल – निमित्तत्वेनैकमेवास्तीति प्रसिद्धं ।

तथा चोक्तमुमामहेश्वरसंवादे :–

निरुत्तरेऽनन्यत्वादखण्डत्वादद्वयत्वादनन्याँश्रयत्वाद्
निर्धामत्वादनामत्वादकुलं स्यान्निरुत्तरमिति ॥ ९ ॥

एवं कुलाकुल–सामरस्य–प्रकाश–भूमिका – स्फुटीकरणे एकैव समर्था या साऽपरम्परा शक्तिरेवावशिष्यते । अपरम्परं निखिल – विश्वप्रपञ्चजालं परं तत्त्वं सम्पादयत्येकीकरोत्य-पराम्पँराशक्तिराशावती प्रसिद्धा ॥ १० ॥

उक्तं ललित - स्वच्छन्दे :—

अकुलं कुलमाधत्ते कुलं चाकुलमिच्छति ।
जल - बुद्बुदवद्-न्यायादेकाकारः परः शिवः ॥ ११ ॥

अतएवैकाकार एवानन्त - शक्तिमान् निजानन्दतयावस्थि-तोऽपि नानाकारत्वेन विलसन् स्वप्रतिष्ठां स्वयमेव भजतीति व्यवहारः ।

उक्तं प्रत्यभिज्ञायाम् :—

अलुप्त - शक्तिमान्नित्यं सर्वाकारतया स्फुरन् ।
पुनः स्वेनैव रूपेण एक एवावशिष्यते ॥ १२ ॥

अतएव परमकारणं परमेश्वरः परात्परः शिवः स्वरूपतया सर्वतोमुखः सर्वाकारतया स्फुरितुं शक्नोतीत्यतः शक्तिमान् ।

उक्तं वामकेश्वरतन्त्रे :—

शिवोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन ।
स्वशक्त्या सहितः सोऽपि सर्वस्याभासको भवेत् ॥ १३ ॥

अतएवानन्त - शक्तिमान् परमेश्वरः विश्वसंवित्स्वरूपी विश्वमयो भवतीति प्रसिद्धं सिद्धानां च परापर - स्वरूपा कुण्डलिनी

५–अनाशनात् (का.), अनाश्रयात् (तं.). ६–निरन्तरं (का.). ७–अपराशक्ति (ह.).

वर्तते । अतस्ते पिण्डासिद्धाः प्रसिद्धाः । सा कुण्डलिनी प्रबुद्धाऽप्रबुद्धा चेति द्विधा । अप्रबुद्धेति तत्तत्पिण्डे चेतन-रूपा (स्वभावेन नाना-चिन्ता—व्यापारोद्यमप्रपंचरूपा) कुटिल-स्वभावा कुण्डलिनी ख्याता । सैव योगिनां तत्तद्विलसितविकाराणां निवारणोद्यम-स्वरूपा कुण्डलिन्यूर्ध्वगामिनी सुप्रसिद्धा भवति ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वामिति । सर्व-तत्वान्यपि स्व-स्वरूपमेवेत्यूर्ध्वे वर्तते अतएव सा विमर्शरूपिणी योगिनः स्व-स्वरूपमवगच्छन्तीति सुप्रसिद्धा ॥ १५ ॥

तथा चोक्तमेवरूलकं :—

ध्यशक्ति-प्रबोधेन अधः-शक्ति-निकुञ्चनात् ।
ऊर्ध्वे-शक्ति-निपातेन प्राप्यते परमं पदम् ॥ १६ ॥

एकैव सा मध्योर्ध्वधः-प्रभेदेन त्रिधा भिन्ना शक्तिरभि-धीयते ॥ १७ ॥

बाह्येन्द्रिय-व्यापार-नाना-चिन्तामया सैवाधः-शक्तिरुच्यते । अतएव ये योगिनः तस्या आकुञ्चनं मूलो-धार-बन्धनात् सिद्धं स्यात् । यस्माच्च चराचरं जगदिदं चिदचिदात्मकं प्रभवति । तदेव मूलाधारं संवित्प्रसरं प्रसिद्धम् ॥ १८ ॥

उक्तं शिवानन्दाचार्यैः :—

सर्व-शक्ति-प्रसर-संकोचाभ्यां जगत्सृष्टिः संहृतिश्च भवत्येव न सन्देहः तस्मात्तां मूलमि-त्युच्यते । अतः प्रायेण सर्वसिद्धाः मूलाधार-रता भवन्ति ॥ १९ ॥

तरङ्गित-स्वभावं जीवात्मानं वृथा भ्रमन्तमपि स्वप्रकाशमध्ये स्व-स्वरूपतया सर्वदा धारयितुं समर्था या सा मध्याशक्तिः कुण्डलिनी गीयते ।
स्थूल-सूक्ष्म-रूपेण महासिद्धान्तं प्रतीयते इति निश्चयः ॥ २० ॥

८—आकुञ्चने रता यस्याकुञ्चन (ह.).

स्थूलेति निखिल-ग्राह्याधार-ग्राह्यस्वरूपापि पदार्थान्तरे-
र्भ्राम्यमाणा इव तद्रूपा वर्तते सा कुण्डलिनी साकार-
स्थूला पुनस्त्वियमेव स्व-प्रसार-चातुर्यतया वर्तमाना योगिनां
परानन्दतया कुण्डलिनी या निश्चयभूता वर्तते सा सूक्ष्मा
निराकारा प्रबुद्धा महासिद्धानां मते प्रसिद्धा ॥ २१ ॥

उक्तं तत्वसारे :—

सृष्टिः कुण्डलिनी ख्याता द्विधा भावगता तु सा ।
एकधा स्थूलरूपा च लोकानां प्रत्यया(गा)त्मिका ॥ २२ ॥

अपरा सर्वगा सूक्ष्मा व्याप्तिव्यापक-वर्जिता ।
तस्या भेदं न जानाति मोहितः प्रत्ययेन तु ॥ २३ ॥

तस्मात्सूक्ष्मा परा संवित्स्वरूपा मध्याशक्तिः कुण्डलिनी
योगिभिर्देह-सिद्ध्यथ सद्गुरु-मुखाज्ज्ञात्वा स्व-स्वरूप-दशायां
प्रबोधनीया ॥ २४ ॥

अथ ऊर्ध्व-शक्तिनिपातः कथ्यते ।

सर्वेषां तत्वानामुपरि-वर्तमानत्वान्निर्नाम
परमं पदमेव ऊर्ध्वं प्रसिद्धं तस्याः
स्व-संवेदन-नाना-साक्षात्कारसूचनशीला या ऊर्ध्व-
शक्तिरभिधीयते । तस्याः निपातनमिति स्व-स्वरूप-द्विधा-
भास-निरासः किन्तु स्व-स्वरूपाखण्डत्वेन भवति ॥ २५ ॥

उक्तं च —

शिवस्याभ्यन्तरे शक्तिः शक्तेरभ्यन्तरः शिवः ।
अन्तरं नैव जानीयाच्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्व-शक्ति-निपातेन महासिद्ध-योगिभिः परमपदं
प्राप्यत इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

९—चिद्रूपा (ह.). १०—व्याप्य (तं.).

उक्तञ्च :—

सत्वे सत्वे सकलरचना राजते संविदेका ।
तत्त्वे तत्त्वे परम - महिमा संविदेवावभाति ।। २८ ।।

भावे भावे बहुल तरला लम्पटा संविदेषा ।
भासे भासे भजन—चतुरा बृंहिता संविदेव ।। २९ ।।

किमुक्तं भवति परापर—विमर्शरूपिणी संविन्नाना—शक्ति—रूपेण निखिल—पिण्डाधारत्वेन वर्तते इति सिद्धान्तः ।। ३० ।।

।। इति श्रीगोरक्षनाथकृतौ सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ
पिण्डाधारो नाम चतुर्थोपदेशः ।। ४ ।।

पञ्चमोपदेशः

अथ पिण्डपदयोः समरसकरणं कथ्यते —

महासिद्धयोगिभिः पूर्वोक्तक्रमेण परपिण्डादिस्वपिण्डान्तं ज्ञात्वा परमपदे समरसं कूर्यात् ॥ १ ॥

परमपदमिति स्वसंवेद्यं अत्यन्ताभासाभासकमयं ॥ २ ॥

उक्तं तत्त्वसंहितायाम् :—

यत्र बुद्धिर्मनो नास्ति तत्त्वविन्नापरा कला ।
ऊहापोहौ न कर्तव्यौ वाचा तत्र करोति किम् ॥
वाग्मिना गुरुणा सम्यक् कथं तत्पदमीयते ।
तस्मादुक्तं शिवेनैव स्वसंवेद्यं परंपदम् ॥ ३ ॥

अतएव नानाविध–विचारचातुर्य–वर्चसा विस्मेयां गत्वा गुरुचरणरतत्वात्[3] निर्णीतत्वात् स्वसंवेद्यमेव परमं पदम् प्रसिद्धमिति सिद्धान्तः ॥४ ॥

गुरुरत्र सम्यक् सन्मार्गदर्शनशीलो भवति ।
सन्मार्गो योगमार्गस्तदितरः पार्षंडमार्गः ।

तदुक्तमादिनाथेन[4] :—

योगमार्गेषु तंत्रेषु दीक्षितास्तांश्च दूषकाः ।
ते हि पार्षंडिनः प्रोक्ताः तथा तैः सहवासिनः ॥ ५ ॥

यस्मिन् दर्शिते सति तत्क्षणात् स्वसंवेद्यसाक्षात्कारः समुत्पद्यते । ततो गुरुरेवात्र कारणमुच्यते ॥ ६ ॥

तस्माद्गुरुकटाक्षपातात् स्वसंवेद्यतया च महासिद्धयोगिभिः स्वकीयं पिण्डं निरुत्थानानुभवेन समरसं क्रियते इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

---

१ – चर्चा (ह.). २ – सारांग (तं.). ३ – कृपातत्वमात्रेण (हं.), गुरुचरणत्वात् निरुपाधिकत्वात् निर्निकेतत्वात् (तं.). ४ – आचार्यस्वामिना (तं.).

तद्यथा—निरुत्थानप्राप्त्युपायः कथ्यते ।
महासिद्धयोगिनः स्वस्वरूपतयानुसन्धानेन निजावेशो भवति निजावेशान्निपीडित – निरुत्थान – दशा – महोदयः कश्चिज्जायते । ततः सच्चिदानन्द – चमत्कारात् अद्भुताकारप्रकाशप्रबोधो जायते । प्रबोधादखिलमेतद् द्वयाद्वय – प्रकटतया चैतन्यभासाभासकं परात्परं पदमेव प्रस्फुटं भवतीति सत्यं ॥ ८ ॥

अत एव महासिद्धयोगिभिः सम्यक् (उक्त) गुरुप्रसादं लब्ध्वाऽ— वधान – बलेनैक्यं भजमानैस्तत्क्षणात् परमं पदमेवानुभूयते ॥ ९ ॥

तदनुभवबलेन स्वकीयं सिद्धं सम्यक् निजपिण्डं परिज्ञात्वा तमेव परमपदे एकीकृत्य तस्मिन् प्रत्यावृत्यारूढेवाभ्यन्तरे स्वपिण्ड सिद्ध्यर्थं महत्त्वमनुभूयते ॥ १० ॥

निजपिण्डमिति स्वरूपकिरणानन्दोन्मेषमात्रं यस्योन्मेषस्य प्रत्याहरणमेव समरसकरणं भवति ॥ ११ ॥

अतएव स्वकीयं पिण्डं महारश्मिपुंजं स्वेनैवाकारेण प्रतीयमानं स्वानुसन्धानेन स्वस्मिन्नुररीकृत्य महासिद्धयोगिनः पिण्डसिद्ध्यर्थं तिष्ठन्तीति प्रसिद्धम् ॥ १२ ॥

अथ पिण्डसिद्धौ वेषः कथ्यते—

शंखमुद्राधारणञ्च केशरोमप्रधारणम् ।
अमरीपानममलं तथा मर्दनमुत्कटम् ॥ १३ ॥

एकान्तवासो दीक्षा च सन्ध्या जपमार्ग्रया ।
ज्ञानभैरवमूर्तेस्तु तत्पूजा च सुरादिभिः ॥ १४ ॥

शंखाध्मातं सिंहनादं कौपीनं पादुका तथा ।
अङ्गवस्त्रं बहिर्वस्त्रं कम्बलं छत्रमद्भुतम् ॥ १५ ॥

---

५ – भूतकरणं (तं.). ६ – पिण्डपरीक्षा च स्व (ह.). ७ – उत्तमम् (ह.).
८ – जपममायया (ह.). ९ – यथाविधिः (ह.).

वेत्रं कमंडलुश्चैव भस्मना च त्रिपुण्ड्रकम् ।
कूर्यादेतान् प्रयत्नेन गुरुवन्दनपूर्वकम् ।
तेषां पिण्डसिद्धौ सत्यां सर्वसिद्धयः सन्निधाना भवन्ति ।। १७ ।।

उक्तश्च :—

यस्मिन् ज्ञाते जगत्सर्वं सिद्धं भवति लीलया ।
सिद्धयः स्वयमायान्ति तस्माद् ज्ञेयं परमं पदम् ।। १८ ।।

परं पदं न वेषेण प्राप्यते परमार्थतः ।
देहमूलं हि वेषं स्याल्लोकप्रत्ययहेतुकम् ।। १९ ।।

लोके निकृष्टमुत्कृष्टं परिगृह्य पृथक् कृतम् ।
तत्स्वधर्म इति प्रोक्तो योगमार्गे विशेषतः ।। २० ।।

योगमार्गात्परो मार्गो नास्ति नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ।। २१ ।।

शास्त्रेष्वन्येषु सर्वेषु शिवेन कथितः पुरा ।
योगः सन्नहनोपायो ज्ञानसंगतियुक्तिषु ।। २२ ।।

लोके निकृष्टं सततं यं वा यं वा प्रकुर्वतो ।
तं वा तं वा वर्जयन्ति लोकज्ञानबलेन तु ।। २३ ।।

मनुष्याणां च सर्वेषां प्राक्संस्कारवशादिह ।
शास्त्र–युक्ति–समाचारः क्रमेण भवति स्फुटम् ।। २४ ।।

एवं पिण्डे संसिद्धे ज्ञानप्राप्त्यर्थं तच्च परमपदं महासिद्धानां मतं परिज्ञाय तस्मिन्नहंभावे जीवात्मा च सहजसंयम–सोपायाद्वैतक्रमेणोपलक्ष्यते ।। २५ ।।

तत्र सहजमिति ।
विश्वातीतं परमेश्वरं विश्वरूपेणावभासमानमिति
एकमेवास्तीति स्वस्वभावेन यद् ज्ञानं तत्सहजं प्रसिद्धम् ।। २६ ।।

१०–ध्यान (तं.).

संयम इति । सावधानानां अस्फुरद्-व्यापाराणां निजवृत्तीनां संयमनं कृत्वा आत्मनि धीयते इति संयमः ॥ २७ ॥

सोपायमिति । स्वयमेव प्रकाशमयं स्वेनैव स्वात्मन्येकीकृत्य सदा तत्त्वेन स्थातव्यम् ॥ २८ ॥

अद्वैतमिति । अकर्तृतयैव योगी नित्यतृप्तो निर्विकल्पः सदा निरुत्थानत्वेन तिष्ठति ॥ २९ ॥

उक्तश्च :—

सहजं स्वात्मसंवित्तिः संयमः स्वात्मनिग्रहः[11] ।
सोपायः स्वस्य विश्रान्तिरद्वैतं परमं पदम् ॥ ३० ॥

तज्ज्ञेयं सद्गुरोर्वक्त्रात् नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ।
न तर्कशब्दविज्ञानान्नाचाराद्वेदपाठनात्[12] ॥ ३१ ॥

वेदान्तश्रवणान्नैव तत्त्वमस्यादिबोधनात् ।
न हंसोच्चारणाज्जीवब्रह्मणोरैक्यभावनात् ॥ ३२ ॥

न ध्यानान्न लयाल्लीनः सर्वज्ञः[13] सिद्धिपारगः
स्वेच्छो योगी स्वयंकर्ता लीलया चाजरोऽमरः ॥ ३३ ॥

अवध्यो देवदैत्यानां क्रीडते भैरवो यथा ।
इत्येवं निश्चलो योऽसौ क्रमादाप्नोति लीलया ॥ ३४ ॥

असाध्याः सिद्धयः सर्वाः सत्यमीश्वरभासितम्[14] ।
प्रथमे त्वरोगतासिद्धिः सर्वलोकप्रियो भवेत् ।
कांक्षते दर्शनं तस्य स्वात्मारूढस्य नित्यशः ॥ ३५ ॥

कृतार्थः[15] स्याद्द्वितीये तु कुरुते सर्वभाषया[16] ।
तृतीये दिव्यदेहस्तु व्यालैर्व्याघ्रैर्न बाध्यते ॥ ३६ ॥

---

११ – स्व स्व निग्रहः (ह.). १२ – पारगात् (ह.). १३ – लयाल्लीनात् मौन कर्म समाश्रयात् लीने पिण्डे भवेद् योगी (तं.). १४ – सद्गुरोः करुणां विना (ह.). १५ – कविता (तं.). १६ – भाषणं.

चतुर्थे क्षुत्तृषानिद्राशीततापविवर्जितः ।
जायते दिव्ययोगीशो दूरश्रावी न संशयः ॥ ३७ ॥

वाक्सिद्धिः पञ्चमे वर्षे परकायप्रवेशनम् ।
षष्ठे न छिद्यते शस्त्रैर्वज्रपातैर्न बाध्यते ॥ ३८ ॥

वायुवेगी क्षितित्यागी दूरदर्शी च सप्तमे ।
अणिमादिगुणोपेतस्त्वष्टमे वत्सरे भवेत् ॥ ३९ ॥

नवमे वज्रकायः स्यात् खेचरो दिक्चरो भवेत् ।
दशमे पवनाद्वेगी यत्रेच्छा तत्र धावति ॥ ४० ॥

सम्यगेकादशे वर्षे सर्वज्ञः सिद्धिभाग्भवेत् ।
द्वादशे शिवतुल्योऽसौ कर्ता हर्ता स्वयं भवेत् ॥ ४१ ॥

त्रैलोक्ये पूज्यते सिद्धः सत्यं श्रीभैरवो यथा ।
एवं द्वादशवर्षेषु सिद्धयोगी महाबलः ॥
जायते सद्गुरोः पादप्रभावान्नात्र संशयः ॥ ४२ ॥

गुरुकुलसन्तानश्चेति पञ्चधा प्रोक्तम्
आई–सन्तानं विलेश्वर–सन्तानं विभूति–सन्तानं नाथ–सन्तानं योगीश्वर–सन्तानश्चेति एषामपि सन्तानानां पृथक् पृथक् वैशिष्ट्यं वर्तते ॥ ४३ ॥

परमार्थतः सव पाञ्चभौतिकं । तज्जार्ताः पुरुषाः । (स्वबोध) सम्बोधमात्रैकरूपः सशिवः । तदितरत्सर्वमज्ञानमव्यक्तं भवति तत्र शिवस्तु ज्ञानं ॥ ४४ ॥

एतेषामपि सन्तानानां केचित्स्वरूपपराङ्मुखाः वेशमात्रसम्पन्नाः क्रयविक्रयादिकं कुर्वन्ति सन्तानभेदं प्रत्यन्योऽन्यमधः कुर्वन्ति योगमार्गं द्वेषयन्ति ॥ ४५ ॥

---

१७ – यत्रेच्छा तत्र धावति (यो.). १८ – न जाताः (ह.).

रजसा घोरसंकल्पाः कामुकाः अतिमन्यवेः ।
दाम्भिकाः मानिनः पापाः धिक्कुर्वन्त्यीश्वरप्रियान् ।। ४६ ।।

साधुसङ्गम – सच्छास्त्र – परमानन्द – लक्षितान् ।
स्वेच्छाचारविहारैक – ज्ञानविज्ञानसंयुतान् ।। ४७ ।।

यूयं दुष्टा वयं शिष्टा भ्रष्टा यूयं वयं तथा ।
इत्येवं परिवदन्ति संभ्रमोहे निरन्तरम् ।। ४८ ।।

पृथ्वी जलं तथा वह्निः वायुराकाशमेव च ।
एते सन्तानोदयास्तु सम्यगेव प्रकीर्तिताः ।। ४९ ।।

काठिन्यश्चार्द्रता तेजो धावनं स्थिरता खलु ।
गुणान्येतानि पञ्चैव सन्तानानां क्रमात् स्मृताः ।। ५० ।।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः
एताश्च देवताः प्रोक्ताः सन्तानानां क्रमेण तु ।। ५१ ।।

स्थूल – सूक्ष्म – कारणं तूर्यं तूर्यातीतमिति पञ्चावस्थाः क्रमेण लक्ष्यन्ते । एतेषामपि सर्वेषां विज्ञाता यः स योगी स सिद्ध-पुरुषः स योगीश्वरेश्वर इति परमरहस्यं प्रकाशितम् ।। ५२ ।।

अतएव सम्यक् निजविश्रान्तिकारकं महायोगिनं सद्गुरुं सेवयित्वा सम्यक् सावधानेन परमं पदं सम्पाद्य तस्मिन् निज-पिण्डे (पिण्डं) समरसभावं कृत्वाऽत्यन्तं निरुत्थानेन सर्वानन्दतत्त्वे निश्चलं स्थातव्यम् । ततः स्वयमेव महासिद्धो भवतीति सत्यम् ।। ५३ ।।

न विधिर्नैव वर्णश्च[२०] न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ।
न भेदो निधनं किञ्चिन्नाशौचं नोदकक्रिया ।। ५४ ।।

योगीश्वरेश्वरस्यैवं नित्यतृप्तस्य योगिनः ।
चित्स्वात्मसुखविश्रान्तिभावलब्धस्य पुण्यतः ।। ५५ ।।

---

१९ – अहिमन्यवः (यो.).   २० – निषेधश्च (तं.).

सम्यक् स्वभावविज्ञानात् क्रमाभ्यासान्न चासनात् ।
न वैराग्यान्न नैराश्यान्नाहार – प्राण – धारणात् ॥ ५६ ॥

न मुद्रा–धारणाद्योगान्न मानकर्म–समाश्रयात् ।
न विरक्तौ वृथायासान्न कायक्लेशधारणात् ॥ ५७

न जपान्न तपोध्यानान्न यज्ञात्तीर्थसेवनात् ।
न देवार्चनाश्रयाद्भक्त्या नाश्रमाणाञ्च पालनात् ॥ ५८ ॥

न षड्दर्शनकेशादिधारणान्न च मुण्डनात् ।
नानन्तोपाययत्नेभ्यः प्राप्यते परम पदम् ॥ ५९ ॥

एतानि साधनानि सर्वाणि दैहिकानि परित्यज्य परमपदेऽदैहिके स्थीयते सिद्धपुरुषैरिति ॥ ६० ॥

तत्कथं । गुरुदृक्पातनात् प्रायो दृढानां सत्यवादिनां सा स्थितिर्जायते ॥ ६१ ॥

कथनाच्छक्तिपाताद्वा पादावलोकनात् ।
प्रसादात् स्वगुरोः सम्यक् प्राप्यते परमं पदम् ॥ ६२ ॥

अतएव शिवेनोक्तम्—

न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकम् ।
शिवशासनतः शिवशासनतः शिवशासनतः शिवशासनतः ॥६३॥

वाङ्मात्राद्वाथदृक्पातात् यः करोति च तत्क्षणात् ।
प्रस्फुटं शाम्भवं वेद्यं स्वसंवेद्यं परं पदम् ॥ ६४ ॥

करुणाखड्गपातेन छित्वा पाशाष्टकं शि(प)शोः ।
सम्यगानन्दजनकः सद्गुरुः सोऽभिधीयते ॥ ६५ ॥

निमिषार्धार्धपाताद्वा यद्वा पादावलोकनात् ।
स्वात्मानं स्थिरमाधत्ते तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ६६ ॥

नाना-विकल्प-विश्रान्तिं कथया कुरुते तु यः ।
सद्गुरुः स तु विज्ञेयो न तु मिथ्या-विडम्बकः ॥ ६७ ॥

अतएव परमपदप्राप्त्यर्थं स सद्गुरुः सदा वन्दनीयः
गुरुरिति गृणाति शं[२१] सम्यक् चैतन्यविश्रान्तिमुपदिशति ॥
विश्रान्त्या स्वयमेव परात्परं परमपदमेव प्रस्फुटं भवति
तत्क्षणात्साक्षात्कारो भवति ॥ ६८ ॥

अतएव महासिद्धानां मते प्रोक्तं । वाग्मात्रेण वा दृक्पात-
मात्रेण वा सम्यगवलोकनेन वा तत्क्षणान्मुहुर्विश्रान्तिमत्तां
नयतीति (विश्रान्तियुक्तं करोतीति, ह)
यः स सद्गुरुर्भवति । नो चेन्निजविश्रान्तिं
विना पिण्डपदयोः समरसकरणं न भवतीति सिद्धान्तः ।
तस्मान्निजविश्रान्तिकारकः सद्गुरुरभिधीयते नान्यः ॥
पुनर्वागादि-शास्त्रदृष्ट्यानुमानतस्तर्क-मुद्रया श्रामिको[२२]
गुरुस्त्याज्यः ॥ ६९ ॥

उक्तश्च :—

ज्ञानहीनो गुरुस्त्याज्यः मिथ्यावादी विडम्बकः ।
स्वविश्रान्तिं न जानाति परेषां स करोति किम् ॥ ७० ॥

शिलया किं परं पारं शिलासंघः प्रतार्यते ।
स्वयं तीर्णो भवेद्योऽसौ परान्निस्तारयत्यलम् ॥ ७१ ॥

विकल्पसागराद्घोराच्चिन्ताकल्लोलदुस्तरात् ।
प्रपञ्च-वासना-दुष्ट-(ग्रह) ग्राहजालसमाकुलात् ॥ ७२ ॥

वासना-लहरी-वेगाद्यः स्वं तारयितुं क्षमः[२३] ।
स्वस्थेनैवोपदेशेन निरुत्थानेन तत्क्षणात् ॥ ७३ ॥

२१—गुणातिशय (यो.), गुणातीतः (त.). २२—श्रामको (ह.). २३—नास्वस्थतरितुं क्षयः (त.).

तारयत्येव दृक्पातात् कथनाद्वा विलोकनात् ।
तारिते स्वपदं धत्ते स्वस्वमध्ये स्थिरो भवेत् ॥ ७४ ॥

ततः स मुच्यते शिष्यो जन्मसंसारबन्धनात् ।
परानन्दमयो भूत्वा निष्कलः शिवतां व्रजेत् ॥ ७५ ॥

कुलानां कोटिकोटीनां तारयत्येव तत्क्षणात् ।
अतस्तं सद्गुरुं साक्षात् त्रिकालमभिवन्दयेत् ॥ ७६ ॥

सर्वाङ्गप्रणिपातेन स्तुवन्नित्यं गुरुं भजेत् ।
भ[२४]र्जनात्स्थैर्यमाप्नोति स्वस्वरूपमयो भवेत् ॥ ७७ ॥

किमत्र बहुनोक्तेन शास्त्रकोटिशतेन च ।
दुर्लभा चित्तविश्रान्तिर्विना गुरुकृपां पराम् ॥ ७८ ॥

चित्तविश्रान्तिलब्धानां योगिनां दृढचेतसाम् ।
स्वस्वमध्ये निमग्नानां निरुत्थानं विशेषतः ॥ ७९ ॥

निमिषात्प्रस्फुटं भाति दुर्लभं परमं पदम् ।
यस्मिन् पिण्डो भवेल्लीनः सहसा नात्र संशयः ॥ ८० ॥

संवित्क्रिया-विकरणोदय-चिद्विलोलं[२५]-
विश्रान्तिमेव भजतां स्वयमेव भाति ।
ग्रस्ते स्ववेगनिचये पदपिण्डमैक्यं,
सत्यं भवेत्समरसं गुरुवत्सलानाम् ॥ ८१ ॥

॥ इति श्रीगोरक्षनाथकृतौ सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ
पिण्डपदयोः समरसकरणं नाम पञ्चमोपदेशः ॥ ५ ॥

२४–सजनः (ह.). २५–सम्यक् स्वभावकिरणोदयचिद्विलास (तं.).

षष्ठोपदेशः

अथ अवधूतयोगिलक्षणं कथ्यते :—

अवधूतयोगी नाम क इत्यपेक्षायामाह ।

यः सर्वान् प्रकृतिविकारान् अवधूनोतीत्यवधूतः । योगोऽस्यास्तीति योगी । धूञ् कम्पने इति धातुः कम्पनार्थे वर्तते । कम्पनं चालनं देह –दैहिक– प्रपंचादिषु विषयेषु संगतं मनः परिगृह्य तेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वधाममहिम्नि परिलीन–चेताः प्रपञ्चशून्य आदिमध्यान्तनिधनभेदवर्जितः ॥ १ ॥

यकारो वायुबीजं स्याद्र[1]कारो वह्निबीजकम् ।
तयोरभेदओंकारश्चिदाकारः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

तदेतद् व्यक्तमुच्यते :—

क्लेशपाशतरङ्गाणां कृन्तनेन विमुण्डनम् ।
सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ ३ ॥

निजे[2]स्मरविभूतिर्यो योगी स्वाङ्गे विभूषितः ।
आधारे यस्य वारुढिः (ढः) सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ ४ ॥

लोकमध्ये स्थिरासीनः समस्त –कलनोज्झितः ।
कौपिनं खर्परोऽदैन्यं सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ ५ ॥

शं सुखं खं परं ब्रह्म शंखं सघंट्टनाद् भवत् ।
सिद्धान्तं धारितं येन सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ ६ ॥

पादुका पदसंवित्ति मृगे[3]त्वच् महाहतम् ।
वेला[4] यस्य परा संवित्सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ ७ ॥

मेखला निवृ[5]त्तिर्नित्यं स्वस्वरूपं कटासनम्
निवृत्तिः षड्विकारेभ्यः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ ८ ॥

१–उकारं (तं.). २–निजस्फार (तं.). ३–त्वक् स्यादनाहता (ह.). ४–शेली (ह.), चेलं (तं.). ५.–निरतिः (तं.).

चित्प्रकाश – परानन्दौ यस्य वै कुण्डलद्वयम् ।
जपमालाक्षविश्रान्तिः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ ९ ॥

यस्य धैर्यमयो दण्डः पराकाशं च खर्परम् ।
योगपट्टं निजा शक्तिः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ १० ॥

भेदाभेदौ स्वयं भिक्षां षट्‌रसास्वादने रतः
जारणा(त) तन्मयीभावः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ ११ ॥

अचिन्त्ये निज – दिग्देशे स्वान्तरं यस्तु गच्छति ।
एकदेशान्तरीयो यः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ १२ ॥

स्वपिण्डममरं कर्तुमनन्ताममरीं च यः ।
स्वयमेव पिवेदेतां सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ १३ ॥

अचिन्त्यं वज्रवद्गाढा वासनामलसंकुला ।
सा वज्री भक्षिता येन सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ १४ ॥

आवर्त्तयति यः सम्यक् स्वस्वमध्ये स्वयं सदा ।
समत्वेन जगद्वेत्ति सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ १५ ॥

स्वात्मानमवगच्छेद्यः स्वात्मन्येवावतिष्ठते ।
अनुत्थानमयः सम्यक् सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ १६ ॥

अनुत्वा(त्था)धारसम्पन्नः परविश्रान्तिपारगः ।
धृतिचिन्मयतत्त्वज्ञः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ १७ ॥

अव्यक्तं व्यक्तमाधत्ते व्यक्तं सर्वं ग्रसत्यलम् ।
स्व(स)त्यं स्वान्तरे सन् यः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ १८

अवभासात्मको भासः स्वप्रकाशे सुसंस्थितः ।
लीलया रमते लोके सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ १९ ॥

क्वचिद्भोगी क्वचित्त्यागी क्वचिन्नग्नः पिशाचवत् ।
क्वचिद्राजा क्वचाचारी सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥ २० ॥

६–निर्वृति (यो.) कृत्वा स्वास्वादने (ह.). ७–अविद्या (तं.).

एवं-विध नानासंकेतसूचकनित्यप्रकाशे (वस्तुनि) सुनिजस्वरूपी सर्वेषां सिद्धान्तदर्शनानां स्वस्वरूपदर्शने सम्यक् सद्बोधको[८]ऽवधूतयोगी-त्यभिधीयते स सद्गुरुर्भवति । यतः सर्वदर्शनानां स्वस्वरूपदर्शने समन्वयं करोति सोऽवधूतयोगी स्यात् ॥

अत्याश्रमी च योगी च ज्ञानी सिद्धश्च सुव्रतः ।
ईश्वरश्च तथा स्वामी धन्यः[९] श्रीसाधुरेव च ॥ २१ ॥

जितेन्द्रियश्च भगवान् स सुधीः कोविदो बुधः ।
चार्वाकश्चार्हतश्चेति तथा बौद्धः प्रकाशवित् ॥ २२ ॥

तार्किकश्चेति सांख्यश्च तथा मीमांसको विदुः ।
देवतेत्या[१०]दिविद्वद्भिः कीर्तितः शास्त्रकोटिभिः ॥ २३ ॥

आत्मेति परमात्मेति जीवात्मेति पुनः स्वयम् ।
अस्तितत्त्वं परं साक्षाच्छिव–रुद्रादि–संज्ञितम् ॥ २४ ॥

शरीरपद्मकुहरे यत्सर्वेषामवस्थितम् ॥
तदवश्यं महायां[११]साद्वेदितव्यं मुमुक्षुभिः ॥ २५ ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव इन्द्रः स प्राणः स कालाग्निः स[१२]चेन्द्रकः ॥ २६ ॥

स एव सूर्यः स शिवः स एव परमः शिवः ।
स एव योगगम्यस्तु सांख्यशास्त्रपरायणैः ॥ २७ ॥

स एव कर्म इत्युक्तः सर्वकर्ममीमांसकैरपि ।
सर्वत्र सत्परानन्द इत्युक्तो वैदिकैरपि ॥ २८ ॥

व्यवहारैरयं भेदः तस्मादेकस्य नान्यथा ।
मुद्–मोदे तु रानन्दो (रादाने) जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २९ ॥
उभयोरैक्यं संवित्ति मुद्रेति परिकीर्तिताः ॥ ३० ॥

---

८ –सद्बोधकोऽवधूत (ह.). ९ – संन्यासी (तं.) १० – शाब्दि कश्चेति (तं.).
११–महापाशातृण्छेदितव्यं (ह.).१२. शास्ता स विनायकः स कालाग्निः स चन्द्रार्कौ(तं.).

मोदन्ते देवसंघाश्च द्रावन्तेऽसुरराशयः ।
मुद्रेति कथिता साक्षात्सदा भद्रार्थदायिनी ।। ३१ ।।

अस्मिन् मार्गेऽदीक्षिता ये सदा संसाररागिणः ।
ते हि पाषण्डिनः प्रोक्ताः संसारपरिपेलवाः ।। ३२ ।।

अवधूत–तनुर्योगी निराकारपदे स्थितः ।
सर्वेषां दर्शनानां च स्वस्वरूपं प्रकाशते ।। ३३ ।।

तत्र ब्राह्मणेषु ब्रह्मचर्याश्रममाह:—

सर्वतो भरिताकारं निजबोधेन बृंहितम् ।
चरते ब्रह्मविद्यस्तु ब्रह्मचारी स कथ्यते ।। ३४ ।।

गृहिणी पूर्णता नित्या गेहं व्योम सदाचलम्[१३] ।
यस्तयोर्निवसत्यत्र गृहस्थः सोऽभिधीयते ।। ३५ ।।

सदान्तःप्रस्थितो योऽसौ स्वप्रकाशमये वने ।
वानप्रस्थः स विज्ञेयो न वने मृगवच्चरन् ।। ३६ ।।

परमात्माथ जीवात्मा आत्मन्येव स्फुरत्यलम् ।
तस्मिन् न्यस्तः सदा येन संन्यासी सोऽभिधीयते ।। ३७

मायाकर्मकलाजालमनिशं येन दण्डितम् ।
अचलो नगवद्भाति त्रिदण्डी सोऽभिधीयते ।। ३८ ।।

एकं नानाविधाकारमस्थिरं चञ्चलं सदा ।
तच्चित्तं दण्डितं येन एकदण्डी स कथ्यते ।। ३९ ।।

शुद्धं शान्तं निराकारं परानन्दं सदोदितम् ।
तं शिवं यो विजानाति शुद्धबुद्धशैवो भवेत्तु सः ।।४०।।

सन्तापयति दीप्तानि स्वेन्द्रियाणि च यः सदा ।
तापसः स तु विज्ञेयो न च गोभस्मधारकः ।। ४१ ।।

१३–सदावलं (ह.).

क्रियाजालं पशुं हत्वा पतित्वं पूर्णतां गतम् ।
यस्तिष्ठेत्पशुभावेन स वै पाशुपतो भवेत् ॥ ४२ ॥

परानन्दमयं लिङ्गं निजपीठे सदाऽचले ।
तल्लिङ्गं पूजितं येन स वै कालमुखो भवेत् ॥ ४३ ॥

विलयं सर्वतत्त्वानां कृत्वा संधार्यते स्थिरम् ।
सर्वदा येन वीरेण लिङ्गधारी भवेत्तु सः ॥ ४४ ॥

अन्तकादीनि तत्त्वानि त्यक्त्वा नग्नो दिगम्बरः ।
यो निर्वाणपदे लीनः स निर्वाणपरो भवेत् ॥ ४५ ॥

स्वस्वरूपात्मकं ज्ञानं समन्त्रं (समन्तात्) तत्प्रतिपालितम्
अनन्यत्वं सदा येन स वै कापालिको भवेत् ॥ ४६ ॥

महाव्याप्तिपरं तत्त्वमाधाराधेयवर्जितम् ।
तद्व्रतं धारितं येन स भवेद्वै महाव्रतः ॥ ४७ ॥

कुलं सर्वात्मकं पिण्डमकुलं सर्वतोमुखम् ।
तयोरैक्यपदं शक्तिर्यस्तां वेद स शक्तिभाक् ॥ ४८ ॥

कौलं सर्वकलाग्रासः स कृतः सततं यया ।
तां शक्तिं विजानाति शक्तिज्ञानी स कथ्यते ॥ ४९ ॥

ज्ञात्वा कुलाकुलं तत्त्वं स क्रमेण क्रमेण तु ।
स्वप्रकाशमहाशक्त्या ततः शक्तिपदं लभेत् ॥ ५० ॥

मदो मद्यं मतिर्मुद्रा माया मीनं मनः पलम् ।
मूर्च्छनं मैथुनं यस्य तेनाऽसौ शाक्त उच्यते ॥ ५१ ॥

यया भासस्फुरद्रूपं कृतं चैव स्फुटं बलात् ।
तां शक्तिं यो विजानाति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥ ५२ ॥

यः करोति निरुत्थानं कर्तृचित्प्रसरेत्सदा ।
तद्विश्रान्तिस्तया शक्त्या शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥ ५३ ॥

व्यापकत्वे परं सारं यद्विष्णोराद्यमव्ययम् ।
विश्रान्तिदायकं देहे तज्ज्ञात्वा वैष्णवो भवेत् ॥ ५४ ॥

भास्वत्स्वरूपो यो भेदाद् भेदाभेदभवोज्झितः ।
भाति देहे सदा यस्य स वै भागवतो भवेत् ॥ ५५ ॥

यो वेत्ति वैष्णवं भेदं सर्वासर्वमयं निजम् ।
प्रबुद्धं सर्वदेहस्थं भेदवादी भवेत्तु सः ॥ ५६ ॥

पञ्चानामक्षया हानिः (पञ्चानामक्षपातानां) पञ्चत्वं रात्रिरुच्यत ।
तां रात्रिं यो विजानाति स भवेत्पांचरात्रिकः ॥ ५७ ॥

येन जीवन्ति जीवा वै मुक्तिं यान्ति च तत्क्षणात् ।
स जीवो विदितो येन सदाजीवी स कथ्यते ॥ ५८ ॥

यः करोति सदा प्रीतिं प्रसन्ने पुरुषे परे
शासितानीन्द्रियाण्येव सात्त्विकः सोऽभिधीयते ॥ ५९ ॥

सर्वाकारं निराकारं निर्निमित्तं निरञ्जनम् ।
सूक्ष्मं हंसश्च यो वेत्ति स भवेत्सूक्ष्मसात्त्विकः ॥ ६० ॥

सत्यमेकमजं नित्यमनन्तश्चाक्षयं ध्रुवम् ।
ज्ञात्वा यस्तु वदेद्धीरः सत्यवादी स कथ्यते ॥ ६१ ॥

ज्ञानज्ञेयमयाभ्यां तु योगिनः स्वस्वभावतः ।
कलङ्की स तु विज्ञेयो व्यापकः पुरुषोत्तमः ॥ ६२ ॥

मुक्तिचारे मतिर्या वै व्यापिका स्वप्रकाशिका ।
एषा ज्ञानवती यस्य ज्ञाताऽसौ सात्विको भवेत् ॥ ६३ ॥

क्षपणं चित्तवृत्तीनां रागद्वेषविलुण्ठनम् ।
कुरुते व्योमवन्नग्नो योऽसौ क्षपणको भवेत् ॥ ६४ ॥

प्रसरं भासते शक्तिः संकोचं भासते शिवः ।
तयोर्योगस्य कर्ता यः स भवेत् सिद्धयोगिराट् ॥ ६५ ॥

विश्वातीतं यथा विश्वमेकमेव विराजते ।
संयोगेन सदा यस्तु सिद्धयोगी भवेत्तु सः ।। ६६ ।।

सर्वासां निजवृत्तीनां प्रसृति भजते लयम् (तु यः) ।
स भवेत् सिद्धसिद्धान्ते सिद्धयोगी महाबलः ।। ६७ ।।

उदासीनः सदा शान्तः स्वस्थोऽन्तर्निजभासकः ।
महानन्दमयो धीरः स भवेत् सिद्धयोगिराट् ।। ६८ ।।

परिपूर्णः प्रसन्नात्मा सर्वासर्वपदोदितः ।
विशुद्धो निर्भरानन्दः स भवेत् सिद्धयोगिराट् ।। ६९ ।।

परिपूर्णः प्रसन्नात्मा सर्वानन्दकरः सुधीः ।
सर्वानुग्रहधीः सम्यक् स भवेत् सिद्धयोगिराट् ।। ७० ।।

गते न शोकं विभवे न वांछां प्राप्ते च हर्षं न करोति योगी ।
आनन्दपूर्णो निजबोधलीनो न वाध्यते कालपथेन
नित्यम् ।। ७१ ।।

एवं सर्वसिद्धान्तदर्शनानां पृथक् पृथक् भूतानामपि ब्रह्मणि समन्वयसूचनशीलोपदेशकर्ताऽवधूत एव सद्गुरुः प्रशस्यते । एषामुपदेशानां पृथक् पृथक् सूचितानां जायते यत्र विश्रान्तिः सा विश्रान्तिरभिधीयते ।। ७२ ।।

लीनतां च स्वयं याति निरुत्थानचमत्कृतेः ।
[१४]यतो निरुत्थानमयात् (मयः) सोऽयं स्यादवधूतराट् ।। ७३ ।।

तस्मात्तं सद्गुरुं साक्षाद्वन्दयेत् पूजयेत्सदा ।
सम्यक् सिद्धपदं धत्त तत्क्षणात्स्वात्मभासितम् ।। ७४ ।।

न वन्दनीयास्ते का[१५]ष्ठाः दर्शनभ्रान्तिकारकाः ।
वर्जयेत् तान् गुरून् दूरे धीरः सिद्धमताश्रयः ।। ७५ ।।

१४–अतो (तं.). १५–कष्टाः (तं.).

परपक्षं निरासं करोति: —

वेदान्ती बहुतर्ककर्कशमतिर्ग्रस्तः परं मायया ।
भाट्टाः कर्मफलाकुला हतधियो द्वैतेन वैशेषिकाः ॥
अन्ये भेदरताः विवादविकला स्ते तत्त्वतोवञ्चिताः
(सत्तत्त्वतोवञ्चिताः) ।
तस्मात्सिद्धमतं स्वभावसमयं[१६] धीरः सदा संश्रयेत्[१७] ॥ ७६ ॥

सांख्या वैष्णवा वैदिका विधिपराः संन्यासिनस्तापसाः ।
सौरा वीरपराः प्रपञ्चनिरता बौद्धा जिनाः श्रावकाः ॥
एते कष्टरता वृथापथगतास्ते सत्तत्त्वतो वञ्चिताः ।
तस्मात्सिद्धमतं स्वभावसमयं धीरः सदा संश्रयेत् ॥ ७७ ॥

आचार्या बहुदीक्षिता हुतिरता नग्नव्रतास्तापसाः ।
नानातीर्थनिषेवका जपपरा मौनस्थिता नित्यशः ॥
एते ते खलु दुःखभारानिरतास्ते सत्तत्त्वतो वञ्चिताः ।
तस्मात्सिद्धमतं स्वभावसमयं धीरः सदा संश्रयेत् ॥ ७८ ॥

आदौ रेचक-पूरक-कुम्भक-विधौ नाडीपथा शोधितम् ।
कृत्वा हृत्कमलोदरे तु सहसा चित्तं महामूर्च्छितम् ॥
पश्चादव्ययमक्षरं परकुले चोंकारदीपाङ्कुरे ।
ये पश्यन्ति समाहितेन मनसा तेषां न नित्यं पदम् ।
तस्मात्सिद्धमतं स्वभावसमयं धीरः सदा संश्रयेत् ॥ ७९ ॥

चार्वाकाश्चतुराश्च तर्कनिपुणा देहात्मवादे रताः ।
ते सर्वे तरन्ति दुःसहतरं ये ते परं सात्विकाः ॥
ते सर्वे प्रभवन्ति ये च यवनाः पापे रता निर्दयाः ।
तेषामैहिकमल्पमेव फलदं तत्त्वं न मोक्षपदम् ॥ ८० ॥

१६—कमयं (तं.). १७—शैवाः पाशुपता महाव्रतधरा कालामुखा जंगमाः । शाक्ताः कौल कुला कुलार्चनरता—कापालिकाः शाम्भवाः । एते कृत्रिममंत्रतंत्रनिरतास्ते तत्त्वतो वञ्चिताः तस्मात सिद्धमतं (तं.). १८—रजसा (तं.). १९—मोक्षफलम् (तं.).

श्रीहट्टे[20] मस्तकान्ते त्रिपुटपुटबिले ब्रह्मरन्ध्रे ललाटे ।
भ्रूनेत्रे नासिकाग्रे श्रवणपथरवे घण्टिका राजदन्ते ॥
कण्ठे हृन्नाभिमध्ये त्रिकमलकुहरे चोड्डियाणे च मूले[21] ।
एवं ये स्थानलग्नाः परमपदमहो नास्ति तेषां निरुत्थम् ॥ ८१ ॥

कोल्लाटे दीप्तिपुंजे प्रलयशिखिनिभे सिद्धजालन्धरे वा ।
शृङ्गाटे ज्योतिरेकं तडिदिव तरलं ब्रह्मनाड्यन्तराले ॥
भालान्ते विद्युदाभं तदुपरि शिखरे कोटिमार्तण्डचण्डे ।
ये नित्यं भावयन्ते परमपदमहो नास्ति तेषां निरुत्थम् ॥ ८२ ॥

लिङ्गाद्दण्डांकुरान्तर्मनःपवनगमात् ब्रह्मनाड्यादिभेदम् ।
कृत्वा बिन्दुं नयन्तः परमपदगुहां शंखगर्भोदरोर्ध्वम् ॥
तत्रान्तर्नादघोषं गगनगुणमयं वज्रदण्डीचोलीक्रमेण ।
ये कुर्वन्तीह कष्टात् परमपदमहो नास्ति तेषां निरुत्थम् ॥ ८३ ॥

सम्यक् चालनदोहनेन सततं दीर्घां कृतां लम्बिकाम् ।
तां ताल्वभ्यंतरवेशितां च दशमद्वारेऽपि[22] चोल्लंघिनीम् ॥
नीत्वा[23] मध्यम-सन्धि-संघट-घटात्प्राप्तां शिरोदेशतः
पीत्वा षड्विधपानकाष्टितजनां मूर्च्छां[24] चिरं मोहिताः ॥ ८४ ॥

गुह्यात्पश्चिमपूर्वमार्गमुभयं रुध्वानिलं मध्यमम् ।
नीत्वा ध्यानसमाधिलक्षकरणैर्नानासनाभ्यासनैः ॥
प्राणापानसमागमेन[25] सततं हंसोदरे संघटौ[26] ।
एवं येऽपि भजन्ति ते भवजले मज्जन्त्यहो दुःखितः ॥ ८५ ॥

शक्त्याकुञ्चनमग्निदीप्तिकरणं त्वाधारसंपीडनात्
स्थानात्कुण्डलिनीप्रबोधनमनः (तः) कृत्वा ततो मूर्धनि ॥

२०–शृंगाटे (तं.). २१–पीटे (ह.). २२–द्वारोदरे सन्धिनीम् (ह.). द्वारोदरे शंखिनी (तं.). २३–प्राप्तां (तं.). २४–भजनं वाञ्छन्ति ये मोहिताः (ह.). २५–गमागमेन (ह.). २६–सद्घटात् (तं.).

नीत्वा पूर्णगिरिं निपातनमधः कुर्वन्ति तस्याश्च ये ।
खण्डज्ञानरतास्तु ते निजपदं तेषां हि दूरं पदम् ॥ ८६ ॥

बन्धं भेदं च मुद्रां गल-बिल-चिबुका-बद्धमार्गेषु वन्हिम् ।
चन्द्रार्कौ सामरस्यं शमदमनियमानादबिन्दुं कलान्ते ॥
ये नित्यं मेलयन्ते ह्यनुभवमनसाप्युन्मनीयोगयुक्ताः ।
ते लोकान् भ्रामयन्ती निजमुखविमुखाः कर्मदुःखाघ्वभाजः ॥ ८७ ॥

अष्टाङ्गं योगमार्गं कुलपुरुषमतं षण्मुखीचक्रभेदम् ।
ऊर्ध्वाधो वायुमध्ये रविकिरणनिभं सर्वतो व्याप्तिसारम् ॥
दृष्ट्वा ये वीक्षयन्ते तरलजलसमं नीलवर्णं नभो वा ।
एवं ये भावयन्ते निगदितमतयस्तेऽपि हा कष्टभाजः ॥ ८८ ॥

आदौ धारण शंख धारणमतः कृत्वा महाधारणम् ।
सम्पूर्णं प्रतिधारणं विधिबलात् दृष्टिं तथा निर्मलां ॥
अर्धोली बहुलीह दंष्ट्रासनमथो घण्टी वसन्तोलिका ।
ये कुर्वन्ति च कारयन्ति च सदा भ्राम्यन्ति खिद्यन्ति ते ॥ ८९ ॥

शंखक्षालनमन्तरं रसनया ताल्वोष्ठनासारसम् ।
वान्तेरुल्लुंटनं कवाटमसरीपानं तथा खर्परी ॥
वीर्यद्रावितमात्मजं पुनरहो ग्रासं प्रलेपंश्च वा ।
ये कुर्वंति जडास्तु ते नहि फलं तेषां तु सिद्धान्तजम् ॥ ९० ॥

घण्टाकादल–कालमर्दल–महा–भेरीनिनादं यदा ।
सम्यङ् नादमनाहतध्वनिमयं शृण्वन्ति चैतादृशम् ॥
पिण्डे सर्वगतं निरन्तरतया ब्रह्माण्डमध्येऽपि वा ।
तेषां सिद्धपदं ततः समुचितं तत्वं परं लभ्यते ॥ ९१ ॥

वैराग्यात्तृणशाकपल्लवजलं कन्दं फलं मूलकम् ।
भुक्त्वा ये वनवासमेव भजन्ते चान्ये च देशान्तरम् ॥

२७–मधो (तं.), वासनमथो (ह.). २८–रुल्लुठनम् (तं.). २९–कपाट (ह.). ३०–ग्रासप्रदं पञ्चधा (तं.).

बालोन्मत्तपिशाचमूकजडवत् चेष्टाश्च नानाविधा ।
ये कुर्वन्ति पदं विना मतिबलाद्भ्रष्टा विमुह्यन्ति ते ।। ९२ ।।

कथां दर्शनमद्भुतं बहुविधं भिक्षाटनं नाटकम् ।
भस्मोद्धलनमङ्गं कर्कशतरं कृत्वाथ वर्षं चरेत्[३१] ।।
क्षेत्रं क्षेत्रमटन्ति दुर्गमतरं छित्वाथ सर्वेन्द्रियम् ।
नो विन्दन्ति परं पदं गुरुमुखाद्गर्वेण कष्टाश्च ते ।। ९३ ।।

वाणीं ये च चतुर्विधां स्वरचितां सिद्धैश्च वा निर्मितां ।
गायत्रीचतुराश्च पाठनिरता विद्याविवादे रताः ।।
नो विन्दन्ति तदर्थमात्मसदृशं खिद्यन्ति मोहाद्बलात् ।
दण्डैः कर्तरिशूलचक्रलगुडैर्भण्डाश्च दुष्टाश्चये ।। ९१ ।।

एवं शून्यादिशून्यं[३२] परमपरपदं पञ्चशून्यादिशून्यम् ।
व्योमातीतं ह्यनाद्यं निजकुलमकुलं चाद्भुतं विश्वरूपम् ।।
अव्यक्तं चान्तरालं निरुदयमपरं भासनिर्नाममैक्यम् ।
वाङ्मात्राद्भासयन्तो बहुविधमनसो व्याकुला भ्रामितास्ते ।। ९४ ।।

आज्ञासिद्धिकरं सदा समुचितं सम्पूर्णमाभासकम् ।
पिण्डे सर्वगतं[३३] विधानममलं सिद्धान्तसारं वरम् ।।
भ्रान्तेर्निर्हरणं सुखातिसुखदं कालान्तकं शाश्वतम् ।
तन्नित्यं कलनोद्धतं[३४] गुरुमयं ज्ञेयं निरुत्थं पदम् ।। ९५ ।।

आत्मेति परमात्मेति जीवात्मेति विचारणे ।
त्रयाणामैक्यसंभूतिः आदेश इति कीर्तितः ।। ९६ ।।

आदेश इति सद्वाणीं सर्वद्वन्द्वक्षयापहाम् ।
यो योगिनं प्रतिवदेत् स यात्यात्मानमैश्वरम् ।। ९७ ।।

आशादहनं भसितं कुण्डलयुगलं विचारसन्तोषः ।
कौपीनं स्थिरचित्तं खर्परमाकाशमात्मनो भजनम् ।। ९८ ।।

---

३१ – त्वरेत् (ह.). ३२ – शून्यातिशून्यं (तं.). ३३ – मृत्युहरं (तं.). ३४ - कलज्झितं (ह.).

एतच्छास्त्रं महादिव्यं रहस्यं पारमेश्वरम् ।
सिद्धान्तं सर्वसारस्वं नानासंकेतनिर्णयम् ॥ ९९ ॥

सिद्धानां प्रकटं सिद्धं सद्यःप्रत्ययकारकम्[३५] ।
आत्मानंदकरं नित्यं सर्वसंदेहनाशनम् ॥ १०० ॥

न देयं परशिष्येभ्यः नान्येषां सन्निधौ पठेत् ।
न स्नेहान्न बलाल्लोभान्न मोहान्नानृन्ताच्छलात् ॥ १०१ ॥

न मैत्रीभावनाद्दानान्न सौन्दर्यान्न चासनात् ।
पुत्रस्यापि न दातव्यं गुरुशिष्यक्रमं विना ॥ १०२ ॥

सत्यवन्तो दयाचित्ताः दृढभक्ताः सदाचलाः
निस्तरङ्गाः महाशान्ताः सदाज्ञानप्रबोधकाः ॥ १०३ ॥

भयदैन्यघृणालज्जातृष्णाशाशोकवर्जिताः ।
आलस्यमदमात्सर्यदम्भमायाछलोज्झिताः ॥ १०४ ॥

अहङ्कारमहामोहरागद्वेषपराङ्मुखाः
क्रोधेच्छाकामुकासूयाभ्रान्तितालोभवर्जिताः ॥ १०५ ॥

निस्पृहा निर्मला धीराः सदाद्वैतपदे रताः ।
तेभ्यो देयं प्रयत्नेन धूर्तानां गोपयेत् सदा ॥ १०६ ॥

निन्दका ये दुराचाराश्चुम्बकाः गुरुतल्पगाः ।
नास्तिका ये शठाः क्रूरा विद्यावादरतास्तथा ॥ १०७ ॥

योगाचारपरिभ्रष्टाः निद्राकलहयोः प्रियाः ।
स्वस्वकार्ये परानिष्ठाः गुरुकार्येषु निस्पृहाः ॥ १०८ ॥

एतान् विवर्जयेद् दूरे शिष्यत्वेन गतानपि ॥ १०९ ॥

सच्छास्त्रं सिद्धमार्गश्च सिद्धसिद्धान्तपद्धतिम् ।
न देयं सर्वदा तेभ्यो यदीच्छेच्चिरजीवनम् ॥ ११० ॥

---

३५ – कारणम् (तं.).

गोपनीयं प्रयत्नेन तस्करेभ्योधनं यथा ।
तेषां यो बोधयेत् मोहादपरीक्षितं[३६] मन्दधीः ॥ १११ ॥
न हि मुक्तिर्भवेत्तस्य सदा दुःखेन सीदतः ।
खेचरी भूचरी योगी शाकिनी च निशाचरी ॥ ११२ ॥
एतेषामद्भुतं शापः सिद्धानां भैरवस्य च ।
मस्तके तस्य पतति तस्माद्यत्नेन रक्षयेत् ॥ ११३ ॥
गुरुपादाम्बुजस्थाय [३७]परीक्ष्य प्रवदेत्सदा ।
कुतो दुःखं च भीतिश्च तत्त्वज्ञस्य महात्मनः ॥ ११४ ॥
कृपयैव प्रदातव्यं सम्प्रदायप्रवृत्तये ।
सम्प्रदायप्रवृत्तिर्हि सर्वेषां सम्मता यतः ॥ ११५ ॥
मायाशंकरनाथाय नत्वा सिद्धान्तपद्धतिम् ।
लिखित्वा यः पठेद्भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥ ११६ ॥
त्रिदधात्वत्यर्थनिच(ल)यं भक्तानुग्रहमूर्तिमत् ।
स्मरानन्दपरं चेतो गणप(य)त्यभिधं महः ॥ ११७ ॥
॥ इति श्रीगोरक्षनाथकृतौ सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ अवधूत —
योगिलक्षणं नाम षष्ठोपदेशः ॥ ६ ॥

३६ — उपरोक्ष तु (बो). ३७ — यआश्रित्य (यो.).

॥ योगविषयः ॥

गुरुश्च गुरुपुत्रश्च ये चान्ये गुरुबान्धवाः ॥ १ ॥

अन्येषांच क्रमाज्ज्येष्टास्तेषां पादौ नमाम्यहम् ।
यादृशी भावनातीतं तं गुरुं प्रणमाम्यहम् ।
भ्रान्तश्च भ्रमते लोको निर्भ्रान्तः कृतनिश्चयः ॥ २ ॥

तस्य सिध्यन्ति पुरुषा आदिनाथे व्यवस्थिताः ।
कुलजातिसमायुक्तः सुचरित्रगुणान्वितः ॥ ३ ॥

गुरुभक्तियुतो धीमान् स शिष्य इति कथ्यते ।
आकुलेनादिनाथेन केजापूपीनवासिना ॥ ४ ॥

कृपयैव परं तत्त्वं मीननाथोऽपि बोधतः ।
मीननाथोऽपि सच्छिष्यं प्रत्युवाच समाहितः ॥ ५ ॥

त्वं गुरुस्त्वञ्च शिष्यश्च शिष्यस्य च गुरोरपि ।
नानयोरपि भेदोऽत्र समसिद्धिः प्रजायते ॥ ६ ॥

उमाशङ्करपुत्रोऽहं मीननाथो मुनीश्वरः ।
कथयामि परं तत्त्वं कुलाकुलविबोधकम् ॥ ७ ॥

आधारः स्वाधिष्ठानश्च मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धिराज्ञा कौलानि षट् चक्राणि शुभानि च ॥ ८ ॥

आधारश्च गुदे तस्थौ स्वाधिष्ठानश्च लिङ्गके ।
मणिपूरं नाभिगतं हृदये चाप्यनाहतम् ॥ ९ ॥

विशुद्धिः कण्ठदेशे च आज्ञाचक्रं भ्रुवोर्मुखम् ।
चक्रभेदमिति ज्ञात्वा चक्रातीतं निरञ्जनम् ॥ १० ॥

इडा वहति वामे च पिङ्गला वहति दक्षिणे ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सुखरूपिणी ॥ ११ ॥

आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले ललाटे ।
द्वे पत्र षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्धे चतुष्के
नासान्ते बालमध्ये डफकठसहिते कण्ठदेशे स्वराणाम् ।
हं क्षं तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि ।। १२

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
पञ्चकर्मेन्द्रिययुक्ताः क्रियाशक्तिसमुद्यताः ।। १३ ।।

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।
पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्युक्ताः बुद्धिशक्तिसमन्विताः ।। १४ ।।

पावकश्शक्तिमध्यस्थो नाभिचक्रे रविः स्थितः ।
बन्धमुद्रा कृतास्सर्वे नासाग्रे तु सुलोचनम् ।। १५ ।।

अकारो वन्हिदेशे च उकारो हृदि संस्थितः
मकारश्चः भ्रुवोर्मध्ये वचनाच्च निबोधयेत् ।। १६ ।।

ब्रह्मग्रन्थिरधष्कारे विष्णुग्रन्थि हृदि स्थितः ।
रुद्रग्रन्थिर्भ्रुवोर्मध्ये विमुच्यन्ते त्रयस्तथा ।। १७ ।।

अकारो ब्रह्म इत्याहुः उकारो विष्णुरुच्यते ।
मकारे च शिवं साक्षाच्छान्तेश्शान्ततरं परम् ।। १८ ।।

कण्ठसंकोचनं कृत्वा द्वे नाड्यौ स्तम्भयेद् दृढम् ।
रसनापीड्यमानास्तु षोडश्श्चोर्ध्वगामिनी ।। १९ ।।

त्रिकूटं त्रिहठाचैव गोल्हाटं शिखरं तथा ।
त्रिशिखं वज्रमोङ्कार मूर्ध्वनाखं भ्रुवोर्मुखम् ।। २० ।।

आकुञ्चयेद्रविश्चैव पश्चान्नाडी प्रवर्तते ।
भेदे त्रिहठसंघट्टमुभयोश्शशिदर्शनम् ।। २१ ।।

प्रणवा गुदनाला च नलिनी सर्पिणी तथा ।
वङ्कनालि क्षया शौरी कुण्डली कुण्डलाः स्मृताः ।। २२ ।

कुण्डलीं (ली) चालयेत् प्राणो (णान्) भेदिते शशिमण्डले ।
सिध्यन्ति वज्रगुम्भानि नव द्वाराणि बन्धयेत् ॥ २३ ॥

सुमनः पावनारूढः स गाढं निर्गुणस्तथा ।
ब्रह्मस्थाननिनादेन शंखिन्यामृतवर्षिणी ॥ २४ ॥

षट्चक्रमण्डलोद्धारं ज्ञानदीपं प्रकाशयेत् ।
सर्वेषां स्नापनं देहे क्रियते देवतार्चनम् ॥ २५ ॥

चन्द्रामृतेन चिद्रूपमीश्वरं स्नाप्य भक्तितः ।
मनःपुष्पं तथा देयमर्चयेत्परमं शिवम् ॥ २६ ॥

आत्मरूपं तमालोक्य ज्ञानरूपं निरामयम् ।
दृश्यते देहरूपेण सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥ २७ ॥

हंस हंस पदे वाक्यं प्राणिनां देहमाश्रितः ।
सम्प्राणापानयोर्ग्रन्थिरूपे...त्यभिधीयते ॥ २८ ॥

सहस्रमेकञ्च युतं षट्छतं चैव सर्वदा ।
उच्चारपदतो हंसः सोऽहमित्यभिधीयते ॥ २९ ॥

पूर्वभागे मथो लिङ्गं शंखिन्यां चैव पश्चिमम् ।
ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये रक्तशुक्लात्मकं शिवम् ॥ ३० ॥

पूर्वपश्चिमदिग्भागे वज्रदण्डे व्यवस्थिते ।
द्वौ षष्टिभोगिनी स्थानं पशाल्लिङ्गं प्रकाशयेत् ॥ ३१ ॥

शीताशीतं परं स्थानं मेदोमज्जाभिपूरितम् ।
स्रवति ब्रह्मणः स्थानात् सिञ्चते भुवनत्रयम् ॥ ३२ ॥

सर्वव्याधिक्रियाकर्म—वातपित्तसमन्वितम् ।
दशाष्टदोषरहितं मीननाथेन कथ्यते ॥ ३३ ॥

॥ इति मत्स्येन्द्रनाथविरचितं भक्तिसं (?) सम्पूर्णम् ॥

॥ श्री ॥

श्रीमद्गोरक्षनाथविरचितः

"अमरौघप्रबोधः"

ओं नमोऽस्त्वादिनाथाय मीननाथाय वै नमः ।
नमश्चारङ्गिनाथाय सिद्धबुद्धाय धीमते ॥ १ ॥

लयादिप्रतिपन्नानां कलहोत्सुकचेतसाम् ।
गोरक्षकेण कथितः प्रबोध–प्रत्ययात्मकः ॥ २ ॥

लययोगो हठश्चैव मंत्रयोगस्तृतीयकः ।
चतुर्थो राजयोगश्च द्विधाभवविवर्जितः ॥ ३ ॥

यच्चित्तसन्ततलयः स लयः प्रदिष्टः ।
यस्तु प्रभञ्जनविधानरतो हठस्सः ।
यो मंत्रमूर्तिवशगः स तु मन्त्रयोगः ।
यश्चित्तवृत्तिरहितः स तु राजयोगः ॥ ४ ॥

ओषध्योऽध्यात्मकश्चेति राजयोगो द्विधा क्वचित् ।
हठोऽपि द्विविधः क्वापि वायुबिन्दुनिषेवणात् ॥ ५ ॥

षट्कर्मप्रतिपत्तिहेतुकमिदं मंत्रं न तद् दृश्यते ।
भ्रूनासादिषु कीटवन्न (द) भि मनो मग्नं कथञ्चिद्भवेत ॥
आधारे पवनो न याति विविधादभ्यासतो योगिनाम् ।
नित्यानन्दमयात्प्रभावनिलयाच्छ्रीराजयोगादृते ॥ ६ ॥

नित्यं मंत्रयतो लभेन्न नृपतां (तिः) नैवाधिपत्यं तथा ।
दिव्यस्त्रीनवसङ्गमोऽप्यनुदिनं न ध्यायतो लभ्यते ॥
हस्तिन्यास्तुरगः खराच्च करभः शाल्योदनं कोद्रवात् ।
जायन्ते हठतः कथं वद विभो स्वीयं प्रभावं विना ॥ ७ ॥

केचिन्मूत्रं पिबन्ति प्रमलमशनतः केचिदश्नन्ति लालां ।
केचित्काष्ठीं प्रविष्टो युवतिभगवताद्विन्दुमूर्ध्वं नयन्ति ।।
केचित्खादन्ति धातून्निखिलतनुसिरा वायुसञ्चारदक्षाः ।
नैतेषां देहसिद्धिर्विगतनिजमनो राजयोगादृतेऽस्मात् ।। ८ ।।

चित्तो समत्वमापन्ने वायौ व्रजति मध्यमे
एषाऽमरोली वज्रोलीतदामति मतेति च (सहजोली प्रजायते) ।। ९ ।।

तथाच श्रीसम्पुटे :—

विश्राणः पवनं हठान्नियमितं ग्रासोऽस्ति मीनोदरे ।
कैवल्यो भगवान्विमुच्य सहसा यावन्नचेतत्यसौ ।।
तं चोक्त्वा गिरिशेन भाषितमिदं कालो न चेतः परं ।
पार्वत्या सह मीननाथमवदन्नित्यं चिरं जीमहि ।। १० ।।

यदि जीवेदोषधीभिः संसारे निरुपद्रवे ।
आमयास्ता जराग्रस्ता म्रियन्ते भिषजः कथम् ।। ११ ।।

चरकानुचरणचतुराश्चटुलधियः सुश्रुतश्रवणलोलाः ।
अमनस्कौषधि.... वा ...ज्या कथमखिलंगतं तत्क्षयो भवति ।। १२ ।।
बिन्दुनादौ महौषध्यौ विद्येते सर्वजन्तुषु ।
तावविज्ञाय सर्वेऽपि म्रियन्ते गुरुवर्जिताः ।। १३ ।।

चालयेत्संवृतं वायुं भानुमग्निंच धुक्ष्यति ।
ज्वलन्नसौ चलत्यस्माद्बीजश्चलति पार्वति ।। १४ ।।

यो जानात्यनयोस्सारं सद्गुरोरुपदेशतः ।
कायक्लेशजराव्याधिपापमृत्युभयं कुतः ।। १५ ।।

निर्याते चित्तराते व्रजति खररुचौ मेरुमार्गं समन्तात् ।
दुद्रज्ञे (?) वन्हिभावे स्रवति शशधरे पूरयत्याशुकाये ।।
उद्यत्यानन्दवृन्दे त्यजति तव ममेत्यादि मोहान्धकारे ।
प्रोद्भिन्ने ब्रह्मरन्ध्रे जयति शिव शिवा सङ्गमः कोप्यपूर्वः ।। १६ ।।

एक एवामरौघो हि राजयोगाभिधानकः ।
मयादिभिस्समायुक्तश्चतुर्थो दीयते कथम् ।। १७ ।।

मृदुमध्याध मात्रश्च अधिमात्रतरस्तथा ।
चतुर्धा साधको ज्ञेयस्तत्सोपानमिहोच्यते ।। १८ ।।

मन्दोत्साही मन्दरागी पराधीनो विदूषकः ।
व्याधिस्थो हीनसत्वश्च ग्र (गृ) हवासी मृदुः स्मृतः ।। १९ ।।

समबुद्धिः समाभ्यासी समकायः समाश्रयः ।
मध्यस्थः सर्वकार्येषु मध्यसत्वोऽभिधीयते ।। २० ।।

क्षमावीर्यनयैर्युक्तो वयस्थस्सत्ववानपि ।
स्वाधीनश्च खरश्शूरस्सोऽधिमात्रो निगद्यते ।। २१ ।।

सर्वशास्त्रकृताभ्यासो मनोज्ञो वीर्यशौर्यवान् ।
निर्मोहस्सर्वसम्पन्नो निर्विकारो महाश्रयः ।। २२ ।।

अधिमात्रतरस्सोऽपि महाकायः प्रवर्तते ।
तरन्ति च भवाम्भोधिं तारयन्ति परानपि ।। २३ ।।

मृदवे दीयते मंत्रो मध्याय लय उच्यते ।
अधिमात्रे हठं दद्यादमरौघो महेश्वरे ।। २४ ।।

तत्र मंत्रम् :—

अह (ओ) मिति एकाक्षरं मंत्रं तत्सप्रणवादिकम् ।
शिवं शम्भुं हृदि ध्यात्वा द्वादशे भिन्नमण्डले ।। २५ ।।

एकलक्षजपान्मृत्युं नाशयेदतिदारुणम् ।
दशांशं हवनं कृत्वा क्षौद्रक्षीरघृताम्बुजैः ।। २६ ।।

अथलयः—

कामरूपे शिवं देवं लिङ्गाभं मणिसन्निभम् ।
स्रवन्तं चामृतरसं यो ध्यायेन्निजविग्रहे ।। २७ ।।

निरन्तरकृताभ्यासात्पण्मासात् सिद्धिभाग्भवेत् ।
वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेदब्दशतत्रयम् ॥ २८ ॥

अथ हठः—

पादमूलेन वामेन योनिं सम्पीड्य दक्षिणम् ।
प्रसारितं पदं कृत्वा कराभ्यां पूरयेन्मुखे ॥ २९ ॥

कण्ठे बन्धं समारोप्याधाराद्वायुमूर्ध्वतः ।
यथा दण्डाहतस्सर्पो दण्डाकारः प्रजायते ॥ ३० ॥

ऋजुभूता तदा शक्तिः कुण्डली सहसा भवेत् ।
तदासौ मरणावस्था जायते द्विपुटाश्रिता ॥ ३१ ॥

महारोगा महाक्लेशा जीर्यन्ते मरणादयः ।
महामुद्रांच तेनैनां वदन्ति विबुधोत्तमाः ॥ ३२ ॥

महामुद्राकृता येन साधकाय प्रसिध्यति ।
कथ्यतेऽसौ महाबन्धो जरामरणनाशकः ॥ ३३ ॥

पूरयित्वा मुखे वायुं हृदय चु (चि) बुक कृतं ।
निभृतं योनिमाकुञ्चेन्मनो मध्ये नियोजयेत् ॥ ३४ ॥

अयं च सर्वनाडीनामूर्ध्वं गतिविशोधनः ।
त्रिवेणीसङ्गमं कृत्वा केदारं प्रापयेन्मनः ॥ ३५ ॥

रूपलावण्यसम्पन्ना यथा स्त्री पुरुषं विना ।
महामुद्रामहाबन्धौ निष्फलौ वेधवर्जितौ ॥ ३६ ॥

सव्यं प्रसारितं पादं कराभ्यां धारयेद् दृढम् ।
आन्दोलनं ततः कुर्याच्छरीरस्य त्रिमार्गतः ॥ ३७ ॥

पुनरास्फालनं कुर्यां सुस्थिरं कण्ठमुद्रया ।
वायुना गतिमाहृत्य कृत्वा पूरककुम्भकौ ॥ ३८ ॥

समहस्तयुगो भूत्वा समपादयुगस्तथा ।
वेधयेत्क्रमयोगेन चतुष्पीठं तु वायुना ।। ३९ ।।

आफालयेन्महामेरू वायुवज्राग्निकोटिभिः ।
पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति सत्वरम् ।। ४० ।।

सोमसूर्याग्निसम्बन्धं जानीयादमृताय वै ।
मृतावस्था समुत्पन्ना ततो मृत्युभयं कुतः ।। ४१ ।।

एतत्त्रयं महागुण्यं जरामृत्युविनाशनम् ।
अष्टधा क्रियते चैतत् यामे यामे दिने दिने ।। ४२ ।।

वह्निवृद्धिकरं चैव अणिमादिगुणप्रदम् ।
पुण्यं सञ्चयसंहारि पापौघभिदुरं सदा ।। ४३ ।।

सम्यग्शिक्षावतामेवं स्वल्पं प्रथमसाधने ।
वह्निस्त्रीपथसेवानामादौ वर्जनमाचरेत् ।। ४४ ।।

आरम्भश्च घटश्चैव प्रत्ययश्च तृतीयकः ।
निष्पत्तिः सर्वयोगेषु योगावस्था चतुर्विधा ।। ४५ ।।

ब्रह्मग्रन्थे भवेद् वेधादानन्दा....न्यसम्भवम् ।
विचित्रक्वणको देहेनाहतः श्रूयते ध्वनिः ।। ४६ ।।

दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धस्त्वरोगवान् ।
सम्पूर्णहृदयश्शूर आरम्भे योगिनो भवेत् ।। ४७ ।।

द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानादेव समप्रभः ।। ४८ ।।

विष्णुग्रन्थेस्तथा वेधात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ।। ४९ ।।

तृतीयायां ततो भित्वा विपाको (विहायो) मर्दलध्वनिः ।
महाशून्यं तदा जातं सर्वसन्धि(सद्धि)समाश्रयम् ।। ५० ।।

चित्तानन्दं ततो जित्वा सहजानन्दसम्भवः ।
दोषमृत्यु-जरा-दुःख-क्षुधा-निद्राविवर्जितः ॥ ५१ ॥

रुद्रग्रन्थिं ततो भित्वा सत्वपीठगतोऽनिलः ।
निष्पत्तौ वैणवश्शब्दः क्वणन्वीत (न्निव) क्वणो भवेत् ॥ ५२ ॥

एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम्
सृष्टिसंहारकर्ताऽसौ योगीश्वरसमोभवेत् ॥ ५३ ॥

न नादो न च बिन्दुश्च न चेतो नाप्यचेतनः ।
नाभ्यासदुस्तरं किञ्चित् राजयोगो निगद्यते ॥ ५४ ॥

लीनं यत्र चराचरं लयवशात् तल्लिङ्गमित्युच्यते ।
सा शक्तिर्यदचिन्त्यरूपगहनाल्लोकत्रयोद्भासिनी ॥
तद्ध्यानं यदशेषवस्तुविषयव्यापारहीनं मनः ।
तत्क्षात्र यदसीमकालपटलध्यानासनं हेलया ॥ ५५ ॥

पञ्चभूतात्मको देहः पञ्चमण्डलपूरितः ।
काठिन्यात्पृथिवी ज्ञेया पानीयं यद्द्रुवाकृतिः ॥ ५६ ॥

दीपनं तु भवेत्तेजः स्पर्शो वायोस्तथा भवेत् ।
आकाशे चेतनं सर्वं ज्ञातव्यं योगमिच्छता ॥ ५७ ॥

षट्च्छतान्यधिकान्यत्र सहस्राण्येकविंशतिः ।
अहोरात्रं वहेच्छ्वासो वायुमण्डलरेचनात् ॥ ५८ ॥

तत्पृथ्वीमण्डले क्षीणे बलिरायाति देहिनाम् ।
तोये क्षीणे तृणानीव चिकुराः पाण्डुराः क्रमात् ॥ ५९ ॥

तेजःक्षीणे क्षुधाकान्तिर्नश्यते मारुते श्लथे ।
वेपथुश्च भवेन्नित्यं साहसेनैव जीवति ॥ ६० ॥

इत्थंभूतक्षयान्मृत्युजीवितं भूतधारणात् ।
प...श्चेद्वर्षशते लक्ष्येन्नान्यथा मरणं भवेत् ॥ ६१ ॥

यामाष्टककृताभ्यासात्सर्वाञ्छ्वासान् ग्रसत्यसौ ।
स षोडशकलोपेतश्शशी तिष्ठति पूरकान् (त्) ।। ६२ ।।

निस्तरङ्गे स्थिरे चित्ते वायुर्भवति मध्यगः ।
रविरूर्ध्वपदं याति विन्दुना याति वश्यताम् ।। ६३ ।।

आनन्दपूरितो योगी जायते शिवसन्निभः ।
तदेश्वरगुणास्सर्वे दृश्यन्ते दशमासतः ।। ६४ ।।

इत्यमरौघसंसिद्धौ गोरक्षेण प्रकाशितः ।
लयाद्युपायकौशल्यप्रबोधप्रत्ययात्मकः ।। ६५ ।।

सर्वचिन्तां परित्यज्य दिनमेकं परीक्ष्यताम् ।
यदि तत्प्रत्ययो नास्ति तदा मे तु मृषा वचः ।। ६६ ।।

रुमो (?) मरीचि खद्योत दीपज्वालेन्दु भास्कराः ।
अमी कला महाविम्बं विश्वविम्बं प्रकाशते ।। ६७ ।।

प्रबोधं यो न जानाति सोऽमरौघं न विन्दति ।
समीभावे समुत्पन्ने चित्ते द्वैतविवर्जिते ।। ६८ ।।

अहं ममेत्यपीत्युक्त्वा सोऽमरौघं विचिन्तयेत् ।
चित्तं जीवितमित्याहुरचित्तं मरणं विदुः ।। ६९ ।।

चित्ताचित्ते समीभूते जीवन्मुक्तिरिहोच्यते ।
यत्र स्वभावसद्भावो भाषितुं नैव शक्यते ।। ७० ।।

न जीवति ततः कोऽपि न च कोऽपि मरिष्यति ।
राजयोगं पदं प्राप्य सर्वसत्ववशङ्करम् ।। ७१ ।।

सर्वं कूर्यान्न कूर्याद्वा यथारुचि विचेष्टितम् ।
नग्नः कोऽपि गुहासु दिव्यवसनः कौपीनवासाः क्वचित् ।
दिव्यस्त्रीसुरतान्वितोऽपि कुहचित्स ब्रह्मचारी क्वचित् ।

भिक्षाहाररतः क्वचित् क्वचिदपि प्राप्नोति भोगास्पदम् ।
सर्वत्राप्रतिबद्धवृत्तिरखिलक्लेशापहा योगिराट् ॥ ७२ ॥

श्रीमद्गोरक्षनाथेन सदामरौघवर्तिना ।
लयमंत्रहठाः प्रोक्ताः राजयोगाय केवलम् ॥ ७३ ॥

कायेनैव परीक्षेत वाक्पटुः किं करिष्यति ।
चिकित्सापाठमात्रेण रोगिणः किं करिष्यति ॥ ७४ ॥

॥ इति श्रीमद्गोरक्षनाथविरचितं —
अमरौघप्रबोधं सम्पूर्णम् ॥

॥ अथ योगमार्तण्डग्रन्थः प्रारम्भः ॥

द्विजचोदितशंखस्य (शाखस्य) श्रुतिकल्पतरोः फलं ।
शमनं भवतापस्य योगं सेवत सत्तमाः ॥ १ ॥

आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा ।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥ २ ॥

आसनानि च तावन्ति यावन्तो जीवजन्तवः ।
एतेषां लक्षणं भेदं विजानाति महेश्वरः ॥ ३ ॥

चतुराशीतिलक्षाणामेकमेकमुदाहृतम् ।
ततः शिवेन पीठानां षोडशानो शतं कृतम् ॥ ४ ॥

आसनेभ्यः समस्तेभ्यः द्वयमेव विशिष्यते ।
एकं स्वस्थासनं (सिद्धासनं) प्रोक्तं द्वितीयं कमलासनम् ॥ ५ ॥

योनिस्थानेकमंघ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेत् ।
मेढ्रे पादमथैकमेव हृदये कृत्वा समं विग्रहं ॥ ६ ॥

स्थाणुः संयमितेंद्रियोऽचलदृशो सश्चेद्धु (पश्येद्ध्रु) वोरन्तरम् ।
चैतन् मोक्षकवाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते ॥ ७ ॥

वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं विन्यस्य वामं तथा ।
नाम्यो (दक्षो)रूपरि पश्चिमेन घटिता धृत्वा कराभ्यां दृढम् ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठे (ष्ठौ) हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेत् ।
एतद् व्याधिविकारहारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते ॥ ९ ॥

आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ।
योनिस्थाने तयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते ॥ १० ॥

आधाराख्ये गुदस्थाने पङ्कजं यच्चतुर्दलम् ।
तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता ॥ ११ ॥

योनिमध्ये महालिङ्गं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ।
मस्तके मणिमद्बिम्बं (वद्बिम्बं) यो जानाति स योगवित् ॥ १२ ॥

तप्तचामीकराभासं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ।
त्रिकोणं तत्पुरं वह्नेः अथो (धो) मेढ्रे प्रदेशतः (मेढ्रात्प्रातिष्ठितम्)
स्व शब्देन भवेत्प्राणः स्वाधिष्ठानमिति स्मृतम् ॥ १३ ॥

स्वाधिष्ठानमिदं चक्रं मेढ्रमेव निगद्यते ।
तन्तुना मणिवत्प्रोक्तं (तं) पूर्यते यत्र वायुना ॥
तं नाभिमण्डलं चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम् ॥ १४ ॥

द्वादशारे महाचक्रे पुण्य – पाप – विवर्जिते ।
तावज्जनो भ्रमत्येव यावत्तत्वं न विन्दति ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दो योऽस्ति (निः) खगांडवत् ।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः ॥ १६ ॥

तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृता ।
प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भवस्तत्र दश स्मृता ॥ १७ ॥

इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयकम् ।
गान्धारी हस्तजिह्वाच पूषा चैव पयस्विनी ॥ १८ ॥

अलम्बुषा कुहूश्चैव शंखिनी दशमी स्मृताः ।
एवं नाडीमयं चक्रं ज्ञातव्यं योगिभिः सदा ॥ १९ ॥

सततं प्राणवाहिन्यश्चन्द्रसूर्याग्निदेवताः ।
इडा पिङ्गला सुषुम्नेति तिस्रो नाड्य उदीरिताः ॥ २० ॥

इडा वामे स्थिता भागे पिङ्गला दक्षिणे तथा ।
सुषुम्ना मध्यदेशे तु प्राणमार्गास्त्रयः स्मृताः ॥ २१ ॥

प्राणापानसमानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ २२ ॥

हृदि प्राणो वशी नित्यं अपानो गुदमण्डले।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः ।। २३ ।।

व्यानो व्याप्य शरीरे तु प्रधाना पञ्च वायवः
प्राणाद्याः पञ्च विख्याताः नागाद्याः पञ्चवायवः ।। २४ ।।

नागो गृह्णन्ति पञ्चैताः कूर्म उन्मीलने स्थितः ।
क्षुधं करोति कृकरो देवदत्तो विजृम्भणे ।। २५ ।।

वृत्तं धनञ्जयः शब्दे क्षणमात्रं न निश्चयेत्।
एवं नाडीसहस्रेषु वर्तन्ते जीवरूपिणः ।। २६ ।।

प्राणापानवशाच्छ्वासो अधश्चोर्द्धं प्रधावति ।
वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते ।। २७ ।।

आक्षिप्तो भुविपाशेन (भुजदण्डेन) यथा चलति कन्दुकः ।
प्राणापानसमुत्क्षिप्तस्तत्त्व (था) जीवो न विश्रमेत् ।। २८ ।

रज्जुबंधे यथान्योऽन्यो (श्येनो) गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।
गुणबन्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कृष्यते ।। २९ ।।

प्राणेनाकृष्यतेऽपानः प्राणोऽपानेन कृष्यते ।
उर्ध्वं चाधःस्थितावेतौ यो जानाति स योगवित् ।। ३० ।।

हंकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ।
हंसो हंसेत्यमुं मंत्रं जीवो जपति सर्वदा ।। ३१ ।।

षट्च्छतान्यहोरात्रं सहस्राण्येकविंशतिः ।
एतत्संख्यान्वितं मंत्रं जीवो जपति सर्वदा ।। ३२ ।।

अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदाय (यि) का ।
अस्य संकल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ।। ३३ ।।

अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ।
अनया सदृशं पुण्यं न भूतो न भविष्यति ॥ ३४ ॥

कुण्डलिन्या समुत्पन्ना गायत्री प्राणधारिणी ।
प्रणवाद्यास्तथा (प्राणविद्यामहा) विद्या यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ३५ ॥

कन्दोर्ध्वं कुण्डली शक्तिः अष्टधा कुण्डलीकृता ।
ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेन चाध्य (आछाद्य) वतिष्ठति ॥ ३६ ॥

योगमार्गेण (येनद्वारेण) गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् ।
मुखेनाभ्युद्यते तत्र प्रसन्ना (मुखेनाच्छाद्य तद् द्वारं प्रसुप्ता)
परमेश्वरी ॥ ३७ ॥

प्रस्फुरद्भुजगाकारा पद्मतन्तुनिभा शुभा ।
प्रसुप्ता वायुना सार्धं प्रबोधं यान्ति साग्निना ॥ ३८ ॥

प्रबुद्धावग्नियोगेन मनसा मरुता सह ।
सूचीव गुणमादाय व्रजत्युर्ध्वं सुषुम्नया ॥ ३९ ॥

उद्घाटयेत् कवाटं तु यथा कुम्भि (ञ्चि) कया हठात् ।
कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षमार्गं प्रभेदयेत् ॥ ४० ॥

कृत्वा संघटितौ करौ दृढतरं बध्वा तु पद्मासनम् ।
गाढं वक्षसि सन्निधाय चिबुकं ध्यानं ततश्चेतसा ॥ ४१ ॥

पारं वा...समूर्ध्नि (वारं वारमपानमुर्ध्वं) मनिलं प्रोच्चालयन् पूरितम् ।
प्राणं मुञ्चति रोधमेति शनकैः शक्तिप्रबोधान्नरः ॥ ४२ ॥

अङ्गानां मर्दनं कुर्यात्स्वेदवारिनिवारणम् ।
दृढता लघुता चापि तेन गात्रस्य जायते ॥ ४३ ॥

कट्वम्ललवणत्यागी क्षीरभोजनमाचरेत् ।
ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः ॥ ४४ ॥

कन्दोर्ध्वं कुण्डली शक्तिरष्टधा कुण्डलीकृता ।
बन्धनाय च मूढानां योगिनां मोक्षदायिका ॥ ४५ ॥

महामुद्रा नभोमुद्रा ओड्याणं च जलन्धरम् ।
मूलबन्धं च यो वेत्ति स योगी सिद्धिभाग् भवेत् ॥ ४६ ॥

अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपूरीषयोः ।
युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ॥ ४७ ॥

पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ।
अपानमुर्ध्वमाकृष्य मूलबन्ध निगद्यते ॥ ४८ ॥

ओड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ।
ओड्याणं च तथैव स्यात्तच्च बद्धो विधीयते ॥ ४९ ॥

उदरात्पश्चिमे भागे अधो नाभेस्तथा युते ।
ओड्याणाख्यो स्वयं बद्धो मृत्युमातङ्गकेसरी ॥ ५० ॥

बध्नाति हि शिराजालं अधो नाभिं नभोजलम् ।
ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः ॥ ५१ ॥

जालन्धरे कृते बद्धे कर्ण (कण्ठ) संकोचलक्षणे ।
पीयूषं न पतत्यग्नौ न च वायुः प्रकुप्यति ॥ ५२ ॥

चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति गे गता ।
कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ॥ ५३ ॥

भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टि मुद्रा भवति खेशरी ॥ ५४ ॥

न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा ।
न च मूर्च्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ५५ ॥

तेनैषा खेचरी मुद्रा सर्वलिद्धैर्नमस्कृता ।
गुदमूल शरीराणां (बिन्दूमूल शरीरं यः) शिरस्तत्र प्रतिष्ठिसम् ॥ ५६ ॥

भावयन्ति शरीराणां (शरीरं यः) आपादतलमस्तकः ।
खेचरीं (यां) मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः ॥ ५७ ॥

न तस्य क्षरते बिन्दुः कामिन्याश्लेषितस्य च ।
यावद्बिन्दुः स्थितो देही (हे) तावन्मृत्युभयं कुतः ॥ ५८ ॥

यावद्बद्धा नभो मुद्रा तावद्विन्दुर्न गच्छति ।
चरितोऽपि यदा विन्दुः संप्राप्तस्य हुताशनम् ।। ५९ ।।

व्रजमूर्ध्वं तथा शक्त्या निबद्धो योनिमुद्रया ।
सततं द्विविधो विन्दुः पाण्डुरो लोहितस्तथा ।। ६० ।।

पाण्डुरं शुक्लमित्याहुः लोहिताख्यं महारजः
सिन्धूररजसंकाशं रविस्थाने स्थितं रजः ।। ६१ ।।

शक्तिस्थाने स्थितो विन्दुस्तयोरैक्यं सुदुर्लभम् ।
बिन्दुः शिवो रजश्शक्तिः लम्बे यदारजः (विन्दुरिन्दुः रजो रविः)।।६२।।

यदा रजः विन्दोः सहैकत्वं भवेद्दिव्यं वपुस्तथा ।
सुप्रभया संगमादेव ताप्यते ह्यमुत्रपदम् ।
वायुना शक्ति चालयेदिन्दु विन्दु रजो रविः ।। ६३ ।।

शुक्रं चन्द्रेण संयुक्तं रजस्सूर्येण संयुतम् ।
द्वयोस्समरसैकत्वं यो जानाति स योगवित् ।। ६४ ।।

शोधनं नाडिजालस्य चालनं चन्द्रसूर्ययोः ।
रसना शोषणं चैव महामुद्रां च योऽभ्यसेत् ।। ६५ ।।

हंस (वक्ष) न्यस्त हनुः प्रपीडयत रसाः (सुचिरं) योनिं च वामांघ्रिणा ।
हस्ताभ्यां हनुं धारयेत् प्रसारितं पादं तथा दक्षिणम् ।। ६६ ।।

आपूर्य श्वसनेन कुक्षिविवरं बध्वा शनैः रेचयेत् ।
सर्वव्याधिविनाशिनीति महती मुद्रा नृणां प्रोच्यते ।। ६७ ।।

सूर्याङ्गेण समभ्यस्य चन्द्राङ्गेणाभ्यसेत्पुनः
यावत्तुल्या भवेत्संख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत् ।। ६८ ।।

न हि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नीरसाः ।
अपि भुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्यते ।। ६९ ।।

क्षयकुष्ठगुदावर्तगुल्मशूलज्वरव्यथा ।
रोगाः सर्वे क्षयं यान्ति महामुद्रां च योऽभ्यसेत् ।। ७० ।।

कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरा नृणाम् ।
गोपनीयं प्रयत्नेन न देयं यस्य कस्यचित् ।। ७१ ।।

पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोदरः ।
नासाग्रे दृष्टिरेकाकी जीवे (जपेत्) दोङ्कारमव्ययम् ।। ७२ ।।

भूर्भुवः स्वरिमे लोकाश्चन्द्रसूर्याग्निदेवताः ।
त्रयो वर्णा स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ।। ७३ ।।

अकारश्च उकारश्च मकारो बिन्दु—संज्ञकः ।
त्रयो वर्णाः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ।। ७४ ।।

त्रयः काला स्त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रयो स्वराः ।
त्रयो देवा स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ।। ७५ ।।

वचसा यज्जपेद्वीजं वपुषा यत्समभ्यसेत् ।
मनसा यत्स्मरेन्नित्यं तत्परं ज्योतिरीमिति ।। ७६ ।।

शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि जपेदोङ्कारमव्ययम् ।
न स लिप्यति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।। ७७ ।।

चले वाते चलेत्सर्वं निश्चले निश्चलं तथा ।
योनिस्थानमवाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत् ।। ७८ ।।

यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवं न मुञ्चति ।
मरणं तस्य निष्प्राणः ततो वायुं निरोधयेत् ।। ७९ ।।

यावद्बद्धो मरुद्देहे तावच्चित्तं निरामयम् ।
यावच्चक्षु र्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः ।। ८० ।।

अतः मू (का) लभयाद्ब्रह्म प्राणायामपरायणः ।
योगिनामुत्तमश्चैव ततो वायुं निरोधयेत् ।। ८१ ।।

षट्त्रिंशदङ्गुलो हंसः प्रयाणं कुरुते बहिः ।
वामदक्षिणभागेन ततः प्राणो निधीयते ।। ८२ ।।

शुद्धीयेत् (द्ध्रमेति) यदा सर्वं नाडिचालं महाजलम् (मलाकुलम्) ।
तथै (दै) व जायते योगी समप्राण निरोधने (प्राणसंग्रहणेक्षमः)
॥ ८३ ॥

बद्धः पद्मासने योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ।
धारयित्वा यदाशक्ति पुनः सूर्येण रेचयेत् ॥ ८४ ॥

अमृतद्रवसंकाशं गोक्षीरधवलोपमम् ।
ध्यात्वा चन्द्रमयं बिम्बं प्राणायामे (मी) सुखो (खी) भवेत् ॥ ८५ ॥

प्राणं सूर्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः ।
कुम्भयित्वा विधानेन पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् ॥ ८६ ॥

प्रज्वल–ज्वलन–ज्वाला–पुंजमादित्यमण्डलम् ।
ध्यात्वा नाभिस्थितं योगी प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ ८७ ॥

प्राणं चेदिल (ड) यापि प्रवेश्य च तं भूयोन्यया रेचयेत् ।
पीत्वा पिङ्गलया समीरणचयं बध्वा त्यजेद्वामया ॥ ८८ ॥

सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिम्बद्वयं ध्यायतां ।
शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वजः ॥ ८९ ॥

यथेष्टं धारणा वायोरनलस्य प्रदीपनम् ।
नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥ ९० ॥

प्राणो देहे स्थितो वायुरपानस्य निबन्धनम् ।
एकस्य श्वसने मात्रमुद्धाटेद्गमने गतिः ॥ ९१ ॥

रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः प्रणवात्मकः ।
प्राणायामो भवेत् त्रेधा मात्रा द्वादश संस्कृताः ॥ ९२ ॥

मात्रा द्वादशसंयुक्ता दिवाकरनिशाकरौ ।
दोषजालं विनिघ्नन्तौ ज्ञातव्यो योगिभिस्सदा ॥ ९३ ॥

अधमो द्वादश प्रोक्तो मध्यमो द्विगुणः स्मृतः ।
उत्तमस्त्रिगुणः प्रोक्तः प्राणायामस्य निर्णयः ॥ ९४ ॥

अधमस्याधमो धर्मः कम्पो भवति मध्यमः ।
उत्तमाःस्थाणुमाप्नोति ततो वायुं निरुन्धयेत् ।। ९५ ।।

बद्धपद्मासनो योगी नमस्कृत्वा गुरुं शिवम् ।
नासाग्रे दृष्टिमादाय प्राणायामं समभ्यसेत् ।। ९६ ।।

द्वाराणां नर(व)कं निरुध्य पवनं जित्वा दृढं धारयेत् ।
नीत्वाकाशमपानवह्निसहितं शक्त्या समुच्चालितम् ।। ९७ ।।

उर्ध्वमाकृष्य चापानं वायुं प्राणेन योजयेत् ।
अपानेन धत्ते प्राणं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।। ९८ ।।

आत्मध्यानयुतं त्वनेन विधिना साभ्यासमूर्ध्वं सुखम् ।
यावत्तिष्ठति तावदेव महता सांख्येन संस्तूयते ।। ९९ ।।

प्राणायामे भवत्येषा पातके घन पावकः ।
भवेद्व्याधिमहासेतुः प्रोच्यते योगिभिस्सदा ।। १०० ।।

आसने मरुतो हन्ति प्राणायामेन पातकम् ।
विकारं मानसं हन्ति प्रत्याहारेण योगवित् ।। १०१ ।।

धारणायां मनोधैर्यं ध्यानादैश्वर्यमद्भुतम् ।
समाधेर्मोक्षमाप्नोति त्यक्त्वा कर्मशुभाशुभम् ।। १०२ ।।

प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः स उच्यते ।
प्रत्याहारद्विषट्केण जायते धारणा शुभा ।। १०३ ।।

धारणा द्वादश प्रोक्तं ध्यानं ध्यानविशारदैः ।।
ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ।। १०४ ।।

यस्समाधिः परं ज्योतिः सर्वाङ्गं विश्वतोमुखम् ।
तस्माद्दृष्टुं क्रिया कार्या यातायातं निपातिते ।। १०५ ।।

संबध्यासनमूलमंघ्रिघटितं कर्णाक्षिनासापुट–
द्वाराण्यङ्गुलिभिर्नियम्य पवनं वक्त्रेण वा पूरितम् ।। १०६ ।।

धृत्वा वक्षसि वह्निवायुसहितं घूर्णिस्थितं धारयेत् ।
एवं याति शिवेन तच्च समता योगी चिरं जीवति ।। १०७ ।।

गगनं पावने प्राप्ते ध्वनिरुत्पद्येत्ततो महान् ।
गंडादिनादं गम्भीरं सिद्धिस्तस्य न दूरतः ।। १०८ ।।

प्राणायामेन युक्तेन सर्वपापक्षयो भवेत् ।
अयुक्ताभ्यासयुक्तेन सर्वरोगसमुद्भवः ।। १०९ ।।

हिक्काश्वास्यं तथा कासं शिरःकर्णाक्षिवेदना ।
भवन्त्यविधिना दोषाः पवनस्य व्यतिक्रमात् ।। ११० ।।

यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश शनैः शनैः ।
अन्यथा हन्ति योक्तारं तथा वायुरसेवितः ।। १११ ।।

युक्तं युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तं युक्तं च पूरयेत् ।
युक्तं युक्तं च बध्नीयात् एवं सिद्धिं निगच्छति ।। ११२ ।।

चरतां चक्षुरादीनां विषयेषु यथाक्रमम् ।
यत्प्रत्याहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ।। ११३ ।।

यथा तृतीयकालस्थो रविः संहरते प्रभाः ।
तृतीयाङ्गस्थितो योगी विकारं मानसं तथा ।। ११४ ।।

अङ्गमध्ये यथाङ्गानि कूर्मः संकोचमाचरेत् ।
योगी प्रत्याहरेच्चैव इन्द्रियाणि तथात्मनि ।। ११५ ।।

यं यं श्रृणोति कर्णाभ्यां प्रियं वाप्यथवाऽप्रियम् ।
तं तमात्मेति संपश्यन् प्रत्याहारस्स उच्यते ।। ११६ ।।

सुखमुष्णं समं दुःखं वाचा संस्पृश्यते तु यत् ।
तं तमात्मेति संपश्यन् प्रत्याहारः स उच्यते ।। ११७ ।।

अगन्धमथवा गन्धं यं यं जिघ्रेति नासया ।
तं तमात्मेति संपश्यन् प्रत्याहारः स उच्यते ।। ११८ ।।

चन्द्रामृतमयीं धारां प्रत्याहरति भास्करः ।
तं प्रत्याहरणं यं तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ११९ ॥

एकांत्रि युज्यते त्वाभ्यां आगता सोममण्डलात् ।
तृतीयो यः पुनस्ताभ्यां स भवेच्चाजरामरः ॥ १२० ॥

नाभिमध्ये वसत्येषा भास्करो दहनात्मकः ।
अमृतात्मा स्थितो नित्यं तालुमध्ये तु चन्द्रमाः ॥ १२१ ॥

वर्षत्यधोमुखं चन्द्रो ग्रसमुर्ध्वमूखो रविः ।
विज्ञातस्य करणं तत्र येन पीयूषमाप्यते ॥ १२२ ॥

ऊर्ध्वं नाभिरधस्तालु ऊर्ध्वं भानुरधश्शशी ।
करणं विपरीताख्यं गुरुवाक्येन लभ्यते ॥ १२३ ॥

त्रिधा बद्धो वृषो यत्र रोरवीति महान् पुनः
अनाहतं च तच्चक्रं योगिनो ह्यतिदुःखभित् ॥ १२४ ॥

अनाहतमतिक्रम्य नाकृष्य मणिपूरकात् ।
प्राप्ते प्राणि तथा पद्मं योगिनाममृतायते ॥ १२५ ॥

ऊर्ध्वं षोडशपद्मपत्रगलितं प्राणाद्वाप्तं हठात् ।
ऊर्ध्वास्ये रसनां नियम्य विवरे शक्तो परां चिन्तयन् ॥ १२६

उत्कल्लोलकलाजलं सुविमलं जिह्वाकुलं यः पिबेत् ।
निर्दोषस्य मृणालकोमलवपुः योगी चिरं जीवति ॥ १२७ ॥

काकचञ्चुपुटास्येन शीतलं सलिलं पिबेत् ।
मासार्धेन संमोहो सर्वरोगविवर्जितः ॥ १२८ ॥

विशुद्धं परमं चक्रं भूत्वा सोमकलात्मकम् ।
उन्मार्गेनात्र जलं याति वञ्चयित्वा मुखे रवौ ॥ १२९ ॥

प्राणापानविधानेन योगी भवति निर्जरः ।
रसनातालुमूलेन य प्राणं सततं पिबेत् ॥ १३० ॥

बध्वा सोमकलाजलं सुविमलं कर्णस्थलादूर्ध्वतो ।
नासान्तो सुचिरेण याति गमनद्वारं ततः सर्वतः ॥ १३१ ॥

ऊर्ध्वास्ये भ्रुवसन्निवेश नयने सिक्ताङ्गगात्रं पिबेत् ।
एवं यो विजितेन्द्रियमना नवास्ति तस्य क्षयः ॥ १३२ ॥

ऊर्ध्वजिव्हास्ततो भूत्वा सोमपानं करोति यः ।
मासार्धे नात्र सन्देहो मृत्युं जयतु योगवित् ॥ १३३ ॥

सम्पीड्य रसनाग्रेण राजदण्डैर्बिलं महत्
ध्यात्वामृऽतमयीं देवीं षण्मासेन कविर्भवेत् ॥ १३४ ॥

बध्नंमूर्ध्वफलं येन तेन विष्णुं निवारितम् ।
अजरामरमाप्नोति यथा पञ्चमुखो हरः ॥ १३५ ॥

आसनेन समायुक्तः प्राणायामेन च संयुतः ।
प्रत्याहारेण सम्पन्नो धारणं च समभ्यसेत् ॥ १३६ ॥

सर्वद्वाराणि बध्नाति यदूर्ध्वंतु बिलं धृतम् ।
न मज्जत्यत्यमृतं क्वापि सम्पन्नाः पञ्चधारणाः ॥ १३७ ॥

चुं.........तायद्धि लम्बिकाग्रमनिशं जिह्वा रसस्यान्दिनी ।
स क्षीराकटुकाथदुग्धसदशा मध्वाज्यतुल्योधवो ॥ १३८ ॥

याधिनां हरणं जरान्तकरणं शास्त्रागमो धीरणम् ।
तस्य स्यादमृतत्वमष्टगुणकं सिद्धाङ्गनाकर्षणम् ॥ १३९ ॥

अमृतं पूर्णदेहस्य योगिनो द्वित्रिवत्सरात् ।
ऊर्ध्वं प्रवर्तते तस्य अणिमादिगुणोदयः ॥ १४० ॥

नित्यं सोमकलापूर्णं देही देहं न मुञ्चति ।
आसनेन समायुक्तः प्राणायामेन संयुतः ॥
प्रत्याहरणसम्पन्नः धारणं च समभ्यसेत् ॥ १४१ ॥

भ्रूरादिपंचभूतानां धारणा च पृथक् पृथक् ।
मनसो निश्चलत्वेन धारणा च विधीयते ।। १४२ ।।

यः पृथ्वी हरितालहेमरुधिरातत्वेलकारान्वितम् ।
संयुक्तं कमलासनेन हि चतुःकोणा हरिस्थायिनी ।। १४३ ।।

प्राणं तत्र विनीय्य पंच घटिकाचित्तान्वितं धारयेत् ।
येषां स्तंभकरी सदा क्षितिजयाकुर्यात्ततो धारणा ।। १४४ ।।

अर्धेन्दुप्रतिमं च कुन्दधवलं कर्णे च तत्त्वस्थितं ।
तत्पीयूषवकारबीजसहितं युक्तं सदा विष्णुना ।। १४५ ।।

प्राणं तत्र विलीय्या पंचघटिकाचित्तान्वितं धारयेत् ।
विषाग्निः सह कालकूट रंजिना तद्वारुणी धारणा ।। १४६ ।।

तालौ संस्थितमिन्द्रगोपसदृशं तत्वं त्रिकोणान्वितम्
तेजो रेफमयं प्रवालरुचिरं रुद्रेण सत्संगतम् ।। १४७ ।।

प्राणं तत्र विलीन पंच घटिका चित्तान्वितं धारणा ।। १४८ ।।

तेषां वह्निमसंसलं ज्वलते वैश्वानरी धारणा ।
यद्भिन्नांजनपुंजसन्निभमिदं दृष्ट्वा भ्रुवोरन्तरे ।। १४९ ।।

तत्त्वं सत्यमयं यकारसहितं यत्रेश्वरो देवता ।
प्राणं तत्र विनीय्य पंचघटिका चित्तान्वितं धारयेत् ।। १५० ।।

येषां योगमनं (लं) करोति यमिनां सा वायवी धारणा ।
आकाशं शुचिशुद्ध वा सदृशं यद्ब्रह्मरन्ध्रस्थितम् ।। १५१ ।।

तन्मध्ये सदाशिवेन सहितं युक्तं यकाराक्षरम् ।
प्राणं तत्रविलीनपंचघटिका चित्तान्वितं धारयेत् ।। १५२ ।।

तेषां मोक्षकवाटभेदनपटुः प्रोक्ता नभोधारणा ।
स्तम्भी निद्रा—चैव दाहिनी भ्रामिणी तथा ।। १५३ ।।

शोषणा च भवत्येषा भूतानां पञ्चधारणा ॥ १५४ ॥

कर्णानां मधुरस्सर्वा धारणा पञ्च दुर्लभाः ।
विज्ञाताः सततं येन सर्वं पापैः प्रमुच्यते ॥ १५५ ॥

सर्वं छित्वा समायुक्तं योगिनो हृदि वर्तते ॥
यस्तत्त्वे निश्चलं चेतः तद्ध्यानं च प्रचक्षते ॥ १५६ ॥

द्विधा भवति तद्ध्यानं सगुण निर्गुणं तथा ।
सगुणं वर्णभेदेन निर्गुणं केवलं विदुः ॥ १५७ ॥

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानिच ।
एकस्य ध्यानयोगेन कलां नार्हन्ति षोडशीं ॥ १५८ ॥

अन्तश्चेता बहिश्चक्षुरधिष्ठाय सुखासनम् ।
समत्वंच शरीरस्य ध्यानमुद्रेति कीर्तिता ॥ १५९ ॥

आधारं प्रथमं चक्रं तप्तकाञ्चनसन्निभम् ।
नासाग्रे दृष्टिमादाय ध्यात्वा मुञ्चति किल्बिषम् ॥ १६० ॥

स्वाधिष्ठानं द्वितीयं च सन्माणिक्यशिखोपमम् ।
नासाग्रे दृष्टिमादाय ध्यात्वा संशोभते जगत् ॥ १६१ ॥

हृदाकाशस्थितं चक्रं प्रचण्डरवितेजनम् ।
नासाग्रे दृष्टिमादाय ध्यात्वा ब्रह्ममयो भवेत् ॥ १६२ ॥

सततं कर्णिकामध्ये विशुद्धं चक्रमुच्यते ।
नासाग्रे दृष्टिमादाय ध्यात्वा दुःखात्प्रमुच्यते ॥ १६३ ॥

स्रवत्पीयूषसम्पूर्णं लम्बिके चन्द्रमण्डलम् ।
नासाग्रे दृष्टिमादाय ध्यात्वा मृत्युं प्रमुञ्चति ॥ १६४ ॥

भ्रुवोर्मध्ये स्थितं देवं स्निग्धमौक्तिकसन्निभम् ।
नासाग्रे दृष्टिमादाय ध्यात्वानन्दमयं भवेत् ॥ १६५ ॥

ध्यानेन लक्षणं नित्यं भ्रूमध्ये परमेश्वरम् ।
आत्मना वर्जितं प्राण योगी योगमवाप्नुयात् ॥ १६६ ॥

निर्गुणश्च शिवं शान्तं गगने विश्वतोमुखम् ।
भ्रूमध्ये दृष्टिमादाय ध्यात्वा ब्रह्ममयो भवेत् ॥ १६७ ॥

निर्मलं गगनाकारं मरीचिजलसन्निभम् ।
आत्मानं सर्वगं ध्यात्वा योगी योगमवाप्नुयात् ॥ १६८ ॥

गुदं मेढ्रश्च नाभिश्च हृदयं चक्रमूर्ध्वतः ।
घंटिका लम्बिका स्थानं भ्रमध्यश्च नभोबिलम् ॥ १६९ ॥

कथितानि चैवैतानि ध्यानस्थानानि योगिनाम् ।
उपाधितत्त्वयुक्तानि कुर्वत्यष्टगुणोदयम् ॥ १७० ॥

उपातिष्ठितया तत्त्वं द्वयमेतमुदाहृतम् ।
उपाधि प्रोच्यते वर्णः तत्त्वमात्माभिधीयते ॥ १७१ ॥

उपाधिरन्यथा ज्ञानं तत्त्व संस्थितिरन्यथा ।
समस्तोपाधि निर्मुक्तं तत्तत्त्वं योगिनो विदुः ॥ १७२ ॥

शब्दादीनां च तन्मात्रं यावत्कर्मादिषु स्थितम् ।
उपाधिवर्णयोगेन दृश्यते स्फटिको मणिः ॥ १७३ ॥

युक्तयः शक्तिभेदेन तत्सदात्म प्रकाशिते ।
विरजं परमाकाशं यद्यदक्षरमव्ययम् ।
स्तौति श्रुतिकृतिरहोरात्रं तत्त्वं तत्त्वविदोविदुः ॥ १७४ ॥

तावद्व्यवस्थितं ध्यानं तत्समाधिपरं तपः ।
धारणं पञ्च नाड्यस्तु ध्यानं षट् चैव नाडिकाः ॥ १७५ ॥

ये द्वादशचक्रेनैव समाधि प्राणसंयमः ।
अम्बुसैन्धवयोस्साम्यं यदा भवति योगतः ।
तथात्ममनसोरैक्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥ १७६ ॥

यथा संक्षीयते प्राणो मानसश्च विलीयते ।
तथा समरसैकत्वं समाधिः सोऽभिधीयते ॥ १७७ ॥

इन्द्रियाणि मनोवृत्तिरपरोक्षेपयाहि सः ।
अद्वयत्वं गते जीवे न मनो इन्द्रियाणि च ॥ १७८ ॥

न गन्धो न रसं रूपं न स्पर्शो न च निस्वनः ।
नात्मानश्च परं वेद योगयुक्तः समाधिना ॥ १७९ ॥

अभेद्यः सर्वशास्त्राणां अबाध्यः सर्वदेहिनाम् ।
बाध्यते न च कालेन बाध्यते न च कर्मणा ॥ १८० ॥

साध्यते न च केनापि योगियुक्तः समाधिना ।
अग्राह्यो मन्त्रशास्त्राणां योगियुक्तः समाधिना ॥ १८१ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १८२ ॥

निरातङ्कं निरालम्बं निष्प्रपञ्चं निराश्रयम् ।
निरामयं निराकारं तत्त्वं तत्त्वविदो विदुः ॥ १८३ ॥

निर्मलं निश्चलं नित्यं निर्गुणं निष्क्रियं महत् ।
व्योमविज्ञानमानन्दं ब्रह्म ब्रह्मविदो विदुः ॥ १८४ ॥

कातु दृष्टान्त निर्मुक्तमनुबन्धेरगोचरम् ।
व्योमविज्ञानमानन्दं ब्रह्म ब्रह्मविदो विदुः ॥ १८५ ॥

दुग्धे क्षीरं घृते सर्पिर्वह्नौ वह्निरिवार्पितम् ।
अव्ययत्वं व्रजेदेवं योगिलीनः परात्परे ॥ १८६ ॥

भववनजवह्निं मुक्तिसोपानमार्गम् ।
प्रकटितपरमार्थं ग्रन्थगुह्यश्च गुह्यम् ॥ १८७ ॥

सकृदपि पठतिच मयः श्रृणोति प्रबद्धम् ।
स भवति भुवि भव्यो भाजनं मुक्तिमुक्तयोः ॥ १८८ ॥

॥ इति श्रीगोरक्षनाथविरचिते योगशास्त्रे योगमार्तण्डं समाप्तम् ॥
॥ साम्बसदाशिवार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीराम ॥

॥ गोरख उपनिषद् ॥

श्री नाथ परमानन्द् है विश्वगुरु है निरञ्जन है विश्वव्यापक है महासिद्धन के लक्ष्य है तिन प्रति हमारे आदेश होहु ॥ इहाँ आगे अवतरन ॥ एक समै विमला नाम महादेवी किंचितु विस्मय जुक्त भई श्रीमन्महा गोरक्षनाथ तिनसौं पूछतु हैं। ताको विस्मय दूर करिबै मैं तात्पर्य है लोकन को मोक्ष करिवै हेतु कृपालु तासौं महाजोग विद्या प्रगट करिबे को तिनकै ऐसे श्री नाथ स्वमुख सौं उपनिषद् प्रगट करै है। गो कहियै इन्द्रिय तिनकी अन्तर्यामियासों रक्षा करे हैं भव भूतन की, तासों गोरक्षनाथ नाम है। अरु जोग को ज्ञान करावै है या वास्तै उपनिषद् नाम है। यातैं ही गोरक्षोपनिषद् महासिद्धनमें प्रसिद्ध है। इहां आगै विमला उवाच ॥ मूलको अर्थ ॥ जासमै महाशून्य था आकाशादि महापंचभूत अरु तिनही पञ्चभूतनमय ईश्वर अरु जीवादि कोई प्रकार न थे तब या सृष्टि को करता कौन था। तात्पर्य ए है कि नाना प्रकार की सृष्टि होय वै मै प्रथम कर्ता महाभूत है अरु वैही शुद्ध सत्वांशले कै ईश्वर भए वैही मलिन सत्व करि जीव भये तौएतौ साक्षात् कर्त्ता न भए तब जिससमै ए न थे तब कोई अनिर्वचनीय पदार्थ था। सो कर्त्ता सो कर्त्ता कौन भयो ऐसे प्रश्न पर। श्री महागोरक्षनाथ उत्तर करै है श्री गोरक्षनाथ उवाच। आदि अनादि महानन्दरूप निराकार साकार वर्जित अचिन्त्य कोई पदार्थ था ताकुं हे देवि मुख्य कर्ता जानियै क्यों कि निराकार करता होय तौ आकार इच्छा धारिबे मैं विरुद्ध आवे है। साकार करता होय तौ साकार को व्यापकता नहीं है यह विरुद्ध आवै है। तातैं करता ओही है जो द्वैताद्वैत रहित अनिर्वचनीय नाथ सदानन्द स्वरूप सोही आगे कुं वक्ष्यमाण है।

इह मार्ग में देवता कोन है यह आशंका वारनै कहै है।
अद्वैतो परि म्महानन्द देवता। अद्वैत ऊपर भयो तब द्वैत ऊपर तो स्वतः भयो॥ इह प्रकार अहं कर्त्ता सिद्ध तूं जान ञ्छह करता अपनी इच्छा शक्ति प्रगट करी। पीछें ज्ञान शक्ति प्रगट करी। पीछे क्रिया शक्ति प्रगट करी। ताकरि पीछे पिण्ड ब्रह्माण्ड प्रगट भए तिनमैं अव्यक्त निर्गुन स्वरूप सों व्यापक भयो। व्यक्त आनंद विग्रह स्वरूप सों विहार करत भयौ पीछें ज्यौंही में एक स्वरूप सों नव स्वरूप होतु भयौ—तें सत्यनाथ, अनन्तर सन्तोषनाथ विचित्र विश्व के गुन तिन सों असंग रहत भयौं, यातें संतोषनाथ भयौं। आगे कूर्मनाथ आकाश रूप श्री आदिनाथ। कूर्म शब्द तै पाताल तरै अधोभूमि ताकौ नाम कूर्मनाथ। बीच के सर्वनाथ पृथ्वीमंडल के नाथ औरप्रकार सप्तनाथ भए। अनन्तर मत्स्येन्द्रनाथ के पुनह पुत्र श्री—जगत की उत्पत्ति कै हेत लाये माया कौ लावण्य तांसौं असंग जोगधर्म-द्रष्टा रमण कियौ है आत्मरूप सौं सर्व जीवन में। तत् शिष्य गोरखनाथ। 'गो' कहियें वाक्शब्द ब्रह्म ताकी 'र' कहियें रक्षा करें, 'क्ष' कहियै क्षय करि रहित अक्षय ब्रह्म ऐसे श्रीगोरक्षनाथ चतुर्थरूप भयो और प्रकार नव स्वरूप भयो तामे एक निरन्तरनाथ कुं किह मार्ग करि पायौ जातु। ताकौ कारन कहतु हैं। दोय मार्ग विश्व मै प्रगट कियो है कुल अरु अकुल। कुल मार्ग शक्ति मार्गः, अकुल मार्ग अखण्डनाथ चैतन्य मार्ग तन्त्र अंस जोग तिनमैं किंचित प्रपञ्च की॥ एवं॥ या रीत मै द्वैताद्वैत रहित नाथ स्वरूप तै व्यवहार कै हेतु अद्वैत निर्गुणनाथ भयौ अद्वैत तैं द्वैत रूप आनन्द विग्रहात्म नाथ भयौ तामै ही मो एक तें मैं विशेष व्यवहार कै हेतु नव स्वरूप भयौ तिन नव स्वरूप कौ निरूपण। श्री कहियै अखण्ड शोभा संजुक्त गुरु कहिये सर्वोपदेष्टा आदि कहियैं इन वक्ष्यमाण नव स्वरूप में प्रथम नाथ 'ना' करि नाद ब्रह्म को बोध करावे, 'थ' करि थापन किए है त्रय जगत् जिन ऐसो श्री आदिनाथ स्वरूप। अनन्तर मत्स्येन्द्र नाथ। ता पीछें तत् पुत्र तत्

शिष्य उदयनाथ श्री आदिनाथ तैं जोग शास्त्र प्रगट कियौ द्वहै। योग कौ उदय जाकरि महासिद्ध निकरि बहुत भयो आतैं उदयनाथ नाम प्रसिद्ध भयो। अनन्तर दण्डनाथ ताही जोग के उपदेश तें खण्डन कियो है। काल दण्डलोकनि कौ ग्यातें दण्डनाथ भयौ ॥

आगै मत्स्यनाथ असत्य माया स्वरूपमय काल ताको खंडन कर महासत्य तैं शोभत भयौ आण निर्गुणातीत ब्रह्मनाथ ताकुं जानैयातैं आदि ब्राह्मण सूक्ष्मवेदी। ब्राह्मण वेद पाठी होतु है ऋग यजु साम इत्यादि कर इनकै सूक्ष्म वेद कहियै। प्रणवकार वेद आतें सूक्ष्म वेदी खेचरी मुद्रा अन्तरीय खेचरी मुद्रा बाह्यवेषरी कर्ण मुद्रा मुद्राशक्ति की निशक्ति करबी सिद्धसिद्धान्त पद्धति कै लेख प्रमाण। अनन्त मठ मन्दिर शिव शक्ति नाथ अरु ईच्छा शिव तन्तुरियं जज्ञोपवीत शिव तं तु आत्मा तं तु जज्ञ जोग जग्य उपवीत शयाम उर्णिमासूत्र। ब्रह्म पदाचरणं ब्रह्मचर्य शान्ति संग्रहणं गृहस्थाश्रमं अध्यात्म वासं वानप्रस्थं स मर्वेच्छा विन्यासं संन्यासं आदि ब्राह्मण कहिवे मै चतुर वर्ण कौ गुरु भयौ अरु इहां च्यारों आश्रम कौ समावेस जामें होय है ग्यातै ही अत्याश्रमी आश्रमन कोहु गुरु भयौ। सो विशेष करि शिष्य पद्धति मैं कह्यो ही है। तात्पर्य भेदाभेद रहित अचिन्त्य वासना जुक्त जीव होय ते तौ कुल मार्ग करियौ मैं आवतु हैं अरु समस्त वासना रहित भए है अंतहकरण जिनके, ऐसै जीव जोग भजन मै आवतु है ऐसो मार्गन मै अकुल मार्ग है। और शास्त्र वाक जालकर उपदेश करतु है। मैरो संकेत शास्त्र है सो शुन्य कहिये नाथ सोही संकेत है इह मार्ग में देवता कोन हैं यह आशंका वारन कहै है ईश्वर संतान। संतान दोय प्रकार कौ नाद रूप विन्दु, विन्दु नाद रूप। शिष्य विन्दु रूप, पुत्र नाथ रूप नाद शक्तिरूप विन्दु नादरूप करि भए। शिष्य सौ प्रथम कहै नवनाथ स्वरूप शक्ति विन्दु रूप पर शिव सोही ईश्वर नाम कर मैरो संतान है। ता करि

विश्व की प्रवृत्ति करतु है। जोग मत अष्टाङ्ग जोग मुख्य कर षडंग जोग अकुल कहनै सो अवधूत जोग जोग मत सौं साधन अष्टाङ्ग जोग। आदि ब्राह्मणा ब्राह्मण क्षत्री वैश्य शूद्रच्यार वर्ण करि पृथ्वी भरी है तिनमें ब्राह्मण वर्ण मुख्य है। ब्राह्मण किसको कहियै ब्रह्मकूं सगुण ब्रह्म द्वारे निर्गुण ब्रह्म करिजानै सो ब्राह्मण ए जोगीश्वर सगुणनाथ गम्य पदार्थ। आनन्द विग्रहात्मनाथ उपदेष्टा उपास्य रूप अत्याश्रमी गुरु अवधूत जोग साधन मुमुक्षु अधिकारी बन्ध मोक्ष रहित कोइक अनिर्वचनीय मोक्ष मोक्ष ऐसो आ ग्रन्थ मे निरूपण है सो जो कोई पढ़े पढ़ावै जाको अनन्त अचिन्त्य फल है।

॥ मत्स्येन्द्रनाथजी का पद ॥

[राग कालिङ्गडा]

भूखड ली लागी थारा नांवनी । म्हानै भावै भावै
भगवत जीरो नांव म्हारा बाल्हारे । टेक
जाण जैसी रंग भेंटिये कांई भजन भलो भगवंत म्हारा
बाल्हारे १ सबही तीरथ मैं बसै तो कांई मंजन
करैं जन कोइ म्हारा बाल्हारे २ निरमल थाते न्हाई
चल्या काई एडो पटंतर जोई म्हारा बाल्हा रे ३
काया तीरथ में ज्ञान बडो कांई साधन दरसण होई
म्हारा बाल्हारे ४ भणे रे मच्छै ई एह ड़ो पटतर
कांई भगवत सवा न कोई म्हारा बाल्हारे ५ ॥

[राग घनाक्षरी]

पंषेरू ऊडिसी । आय लीयाँ बीसराम । ज्यौं ज्यौं
नर स्वारथ करैं कोई न सवायाँ काम । टेक । जलकूं
चाहैं माछली घण कूं चाहैं मोर सेवग चाहैं राम
कूं ज्यौं चितवत चन्द चकोर १ यो स्वारथको
जीवडो स्वारथ छोडि न जाय जब गोविन्द किरपा
करी म्हारौ मनवौ समझ्यौ आय २ जोगी सोई
जाणी रे जगते रहे उदास ततनिरंजण पाइय
यो कहै मछन्दर नाथ । २ ॥

॥ इति ॥

।। अथ भरथरी जी का सबदी ।।

अहंकारे प्रथमी षीणी । पहौ पेपीणां भूंरा ।
सति सति भाषंतरा जोगी भरथरी । पिंडकावैरी जूंरा ।। १ ।।

दुषीया रोवत सुषीया हसंत । केला करंत कामणी ।
मूरा जुझंत भूंदू भांजत । सति सति भाषंत राजा भरथरी ।। २ ।।

दुषी राजा दुषी प्रजा । दुषी ब्रांभण बांणीया ।
सुषी राजा भरथरी । ज्यन गुरुका सबद पिछांडिया ।। ३ ।।

क्या गरबाती गूजरी । देषिर पाडरिया ।
सोला सै मै मंतीया । मुझ गरहीड तीयां ।। ४ ।।

बने बृच्छा सुफल फलंते । मुडिबइठंते गइंद ।
ते बृच्छा सजडा गया । मो देषतां नरिंद ।। ५ ।।

चढैगा स पड़ैगा । न पड़ैगा तत विचारी ।
धनवंत लोग छीजैगा । तेराक्या छीजै भरथरी भिष्यारी ।। ६ ।।

राजा भर्थरी भरमिनभूला । तलिकरि डिठी ऊपरकरिचूल्हा ।
द्वै द्वै लगडी जुगुति सूंजारि । राजा भर्थरी जीवै जुगचारि ।। ७ ।।

अवधू जलविन कवल कवल बिन मधुकर कोईल बोलै
कण्ठ विनां । थल बिन मृग मृग बिन पारधी, ऐक सर
वेधै पांच जनां ।। ८ ।।

नवद्वारे जडिलै कपाट । दसवै द्वारे सिव धरिबाट ।
दोई लष चन्दा ऐक लषि भान । वेध्या मृगगगन अस्थान ।। ९ ।।

वेध्या मृग न छाडै पास । भणंत भरथरी गोरष का दास ।
तनि निरास मन मांडै माया । मुंड मुंडाईम भंडसिकाया ।। १० ।।

मन निरास प्रेम रस भोगी । भणत भरथरी ते नर जोगी ।
पंच षडा अधिक वल्यवंता । मनराइमैं मत गाज ।। ११ ।।

करडी लहर कद्रप की निकसै । तब कूंड जूझे कूंड भाजै ।
वैरागी जोगी राग न करणां । मन मनसा करिबंडी ।। १२ ।।

आगम अगोचर सिद्ध का आसण । आसातृष्णा षंडी ।
आसा षंडी मनसा षंडी । मन पवनां होई उजीरं ।। १३ ।।

सति सति भाषंत राजा भरथरी । तब मन होइबा थीरं ।
राज गयां कूं राज्य झूरै । वैद गयाकूं रोगी ।। १४ ।।

रूप गये कूं कामणी झूरै । विन्द गया कूं जोगी ।
वीज नहीं अंकुर नहीं । रूप नहीं रेष अहंकार ।। १५ ।।

उदय अस्त वतहां कथ्या न जाई । तहाँ भरथरी रहा समाई ।
मरनै का संसा नहीं । नही जीवन की आस ।। १६ ।।

सति सति भाषंत राजा भरथरी । हमारे सहजै लीलविलास ।। १७ ।।

निरघत कंथा बहौ विस्तार । कथौ निरंजन रहौ अकार ।
पूछंत विक्रम बांवन बीरं । कूंण प्रचै रहिबा थीरं ।। १८ ।।

सुन हो विक्रम ब्रह्म गयांन । देही बिबरजित धरौ धियांन ।
उदै अस्त जहा कथ्या न जाई । तहाँ भ्रथरी रह्या समाई ।। १९ ।।

आगै बहनीं पीछैं भांनु । निरति सुरति बृछ तलि ध्यांन ।
कथै निरञ्जन रहै उदास । अजहूँ न छांडै आसा वास ।। २० ।।

माया सत्रनि करसि ग्रब । नहीं धेन जोबन राजा द्रव ।
कनक कांमनी भोग विलास । कहै भरथरी कंध विनास ।। २१ ।।

साधिबा तो ऐक पवन आरंभ साधिबा—
छाडिबा तौ सकल विकारं ।

रहिबा तौ निह सबद की छाया—
सेयबा तौ निरञ्जन निराकारं ।। २२ ।।

कुलस्य हीनी नगनौपबाला । मृगनैनंरूपी दृष्टो बिकराला ।
पदमो झलकंत वा कस्य वेणी। कुतौ या गत्याहेलज्या विठूणी।। २३ ।।

न गनसि काष्टं न गनसिरिषि । न गनसि जीव जलचरा ।
अजहूं काय सिहोनरा । नही प्रसिद्ध जोगेश्वरा ।। २४ ।।

जोगी चिन्ता विकलपो मम मता समाया ।
कथं जोग जुग तातैं जोगो न पाया ।। २५ ।।

नहीं जोगु जोगी सरबस भोगी । गुर ग्यांनी हीणं फिरो मुठजोगी ।
धनिस्य पुत्री कुलवन्ती नारी । धनस्य तु पतिव्रता ।। २६ ।।

धनस्य देसस्य देवी अहूँ उपदेस मूरष जोगी ।
तिण सज्या बनोबासी । ऊपर अम्बर छाया ।। २७ ।।

भरथरी मन निश्चलं । घोरी घोरिबरखै हो इन्द्र के राया ।
जस्य माता तस्य राता । जस्य पीवंता तस्य मृदंता ।। २८ ।।

है है रे लोका दुराचारी । वैरागी है किन जावते ।। २९ ।।

जस्य माया तस्य जाया । तस्य भूँक्यूं रे विषैमुचन्तेकाया ।
हा हा रे लोका दुराचारी । निज तत ताजि लोहीचित लाया ।। ३० ।।

कांम कलाली चित चढौ । सुरै विषै सज्या मनमथ मांस
बीरज ब्रह्महत्या । है है रे लोका दुराचारी । कहाँ रही सुच्या ।। ३१ ।।

असत्री जोनी दीयंत विन्द । कोटि पूजा बिनसते ।
बरत मंजन तप पंडत ज्ञानहीन तपोनास्ति ब्रह्महत्या पदे पदें ।। ३२ ।।

गोरख बोले सिरषरी । दुबटा है है पंथ ।
ऐक दस कूं बाघनी । ऐक दिसां कूं नाथ ।। ३३ ।।

चमडी दमडी घमडी तीन बस्त त्यागी ।
सति भाषंत राजा भ्रथरी । तेनां दूरता वैरागी ॥ ३४ ॥

नारी चोरी जारी तीन बस्त त्यागी ।
सति सति भाषंत राजा भरथरी । तेनां दूरता वैरागी ॥ ३५ ॥

मोह न बांधिबा मन प्रमोधिबा । मिष्याते ग्यांन विचारं ।
पंच सूं बात करबा ऐक सूं रत बा । ते उतरबा पारं ॥ ३६ ॥

छाड्या हस्ती घोड्या गाँव गढ । हरप सोग मनिनांहि ।
तातै राजा भरथरी । थकित भया पद मांहि ॥ ३७ ॥

झूंठा जगका जीवणां । बढै सवाया रोग ।
तातै निकसा भरथरी । मीठा लागा जोग ॥ ३८ ॥

गगन जाइगा मंडल जाइगा । चंद जाइगा सूरा ।
न जाइगा राजा भरथरी । सबद गुरु कै पूरा ॥ ३९ ॥

गऐ जु राजा राज करंते । गऐजु प्रजा केलि करंते ।
गऐ जु त्रिया बहुरूप धरंते । गऐ जु ब्रह्मा वेद पठंते ॥ ४० ॥

गऐ जु वृच्छा सुफल फलंते । गऐ जू सूवा चहर करंते ।
सति सति भाषंत राजा भरथरी । हम भी जांते जे जोगी न होते ॥ ४१ ॥

न ते पुरषा जु भोग भुगंता । न ते नारी जु रूप रमिता ।
न ते वृछा जड़ मूल सहंतां । नते कूवांजुद्र मूत पाणीं होता ॥ ४२ ॥

न गत्वा राजा भरथरी गुरुप्रसादैग्यानं रता ।
सकल गिरिवरं गिरि सुमेरं । ता समतुलि आत्मां डारतैं ॥ ४३ ॥

तो भी साधन दुःख ते । तहिरछिपाल निरंजनं ।
समुद्र मध्ये होतासनं ता सम तुलि आत्मां डारते ।
तो भी साधन दुषिते । तहि रछिपाल निरंजनं ॥ ४४ ॥

जबलगि धरतरी तबलग भरथरी, जाइगी धरतरी न गत्वा भरथरी
बिरछो छत्री त्रिण सज्या । बाव ढोलंत चमालिचा ।
आंगणे ग्रेहं दीपगचन्द । मो मन राजा निश्चलं ।। ४५ ।।

मोरा नांचूंत कोकिला गावत । भूंरा बजांवत रुद्र बेणी ।
चहूं दिसि तरूनी पवन झकोलत । यू भरथरी ग्यानं लीलं ।। ४६ ।

सिला सिंघासन बाकल बसत्र । गगन छत्र सिर सोहै ।
चहूं दिसा तरूनी पवन झकोलत ग्यान रतन मन मोहै ।। ४७ ।।

देस भवंतां सदा बैरागी । सासत्र वैरागी पंडिता ।
बाल कन्यां विधवै बैरागी । यूं ग्यांन बैरागी राजा भरथरी ।। ४८ ।

ग्यांनी सो जो गहर गम्भीरं । भरया कुम्भजल निश्चल नीरं ।
भनत भरथरी सत सरूप । तत विचारै तौ रेष न रूप ।।४९ ।।

।। इति श्री भरथरी जी की सबदी सम्पूर्ण ।।

॥ अथ चिरपटजी की सबदी ॥

काया तरवर माकड़ चित। डालै पातै भरमै नित।
कलपै झलपै दहदिस जाइ। तिस कारणि कोई सिध न भाई ॥ १ ॥

ढील कछोटी मनभंग फिरै। घरि घरि नैंन पसारा करै।
षाया झरै न बाचा फुरै। ता कारणि मूढ़ झरि झरि मरै ॥ २ ॥

मन चंचल पवनां चंचल। चंचल न्नाई धारा।
या घटि मधि तीनूं चंचल। क्यूं राषिब्य झरता पिंडका द्वार ॥ ३ ॥

नाथ कहां वै सकै न नाथ। चेला पंच चलावै साथि।
मांगै भिष्या भरि भरि षाइ। नाथ कहां वै मरि मरि जाई ॥ ४ ॥

दरसण पहरै नाथ कहावै। मुषि बोलै चतुराई।
आलै काष्ट जूं घुन लागै। डाल मूल घड़ि षाई ॥ ५ ॥

टीका हामां टमकली। बोलत मधुरी बांनी।
चरपट कहै सुनिहो नागा अरजन। यास्यौरां की सहनांवी ॥ ६ ॥

रंगाचंगा बहौ दीदारी। जैसे षोटी मूंहर पलमांधारी।
चरपट कहै सुणै रे लोई। बरतण छै पणि ओग न होई ॥ ७ ॥

ऐक सेत पटा ऐक सील पटा। ऐक टसर कैंटी कालंबजटा।
ऐक पंथ छाडि मन उबट बटा। चरपट कहै ऐ पेट नटा ॥ ८ ॥

राती कंथा रापट रोल। पगां पावडी मुषां तं बोलै।
षांजे पीजै कीजै भोग। चरपट कहै बिगाड्या जोग ॥ ९ ॥

पहरि मूदड़ी कंकण हाथि। नकटी बूची जोगणि साथि।
उठत बैठत का झनकार। तजि सक्या न माया जंजार ॥ १० ॥

जंजाल आगै जंजाल पीछै । जंजाल क्युं मांर कै मांडै ।
सो जंजाल तजि फिरि जोगी हूवा । सो जंजाल फिरिमांडै ॥ ११ ॥

षाकर कूकर कीगर हाथि । बोली भोली तरणी साथि ।
दिनकर भिष्या रात्यूं भोग । चरपट कहै बिगोवै जोग ॥ १२ ॥

गंग बिरगंधा मूता षांड । पसवा पड़ि पड़ि तोड़े हाड ।
ज्याहन बंची आंगुलच्यारि । चरपट कहै ते माथै मारि ॥ १३ ॥

जलकी भीत पिवनका थंमा । देवल देष्यर भया अचंमा ।
बाहरि भीतरि गंधम गंधा । काहे मूलोरे पसवा अंधा ॥ १४ ॥

आंषि की टगटगी नाककी डांडी । चांमकी चंद्री यारुग्रसू मांडी ।
मल प्रसेद सुरति जहां सूदा । अहार की कोथली नरक का
कूंडा ॥ १५ ॥

मनका बासा जहां मासकालूचा । सिष्टिकाद्वारजहां केसका कूचा ।
गंधविगंधा जहां चार विचारी । चरपट चाल्यौ मात जुहारी ॥ १६ ॥

चामकी कोथली चामका सूवा । तास की प्रीति करि जगत सबमूवा
देव गंध्रप मानव जेता । उबरचा ऐकको गुरमुखचेता ॥ १७ ॥

फोकट फोकट कथै गयान । कूटै चमड़ी धरै ध्ययान ।
सिध पुरषां सूंकरै उपाधी । चरपट कहै ऐ कलियुगके बादी ॥ १८ ॥

सिध कहै वै भुगतैं भग । ताका काला मुष अर पीला पग ।
कूटै चमड़ी धरै ध्ययान । ताप सुवामैं कहा गियांन ॥ १९ ॥

चरपट कहै सुणीरे अवधू । कामणि संग न कीजै ।
झिंद बिंद नव नाडी सोषै । दिनदिन काया छीजै ॥ २० ॥

जतन करंता जाइ सुजाइ । भग देषि जिन घालै घाव ।
कोटि बरष लूं बाढे आव । सति सति भाषंत श्रीचरपटराव ॥ २१ ॥

चरपट चीरचक्र मनकंथा । चितचमां ॐ करंना ।
जैसी करनी करो रे अवधू । ज्यूं बहोर न होई मरनां ।। २२ ।।

दिढकरि मनवा थिर करि चित । काया पवन पषालै नित ।
अभए भऐ जूं थिर हवे कंध । उडैन हंसा लागै बंध ।। २३ ।।

अवधू मूल दवारै दीजे बंध । बाई षेलै चोटि संघ ।
जुरा पलटै षंडै रोग । बोलै चरपट धनिधनि जोग ।। २४ ।।

बंध सबंध विषेय करि बंद । तलि करि रवि उपरिकरिचंद ।
राति घोंस रस चरपट पीया । पंटतेलन बूझे दीया ।। २५ ।।

जोवूं रावल परा सयानां । हंसि किन बांधे टाटी ।
बारा आंगुल पसि गई है । सोला आंगुल फाटी ।। २६ ।।

पवना कंथा अनले बास । पिसन न कोई आवे पास ।
मन मू मतौ गुझ ग्यान बिद्रूत । चरपट कहै धनिअवधूत ।। २७ ।।

निरभे निसंक ते ततवेता । मन मानि विवरजित इंद्रीजिता ।
सेत फटिक मणि ग्यान रता । चरपट कहो ऐ सिध मता ।। २८ ।।

माधे मूपर मारै निंद । सुपने झरिबा देयन बिंद ।
पड़ै न पिंड न झपै रोग । चरपट बोलै ऐसिध जोग ।। २९ ।।

भरथर चरपट गोपीचंद । बंद्यौ पूरण प्रमांनंद ।
पीर पांड घृत छाडयौ भोग । गष्यौ आत्म साध्यौ जोग ।। ३० ।।

तांबा तूंवा दोऊं मूचा । राजा जोगी दोऊं ऊंचा ।
तांबा डूबे तूंबा तिरै । जीवै जोगी राजा मरे ।। ३१ ।।

ऊजल कंथा बिगेड़े बास । कामनि अंग न मेलै पास ।
दिढ़करि रापै पांचूं इंद्री । बोलै चरपट ते जोग्यंद्री ।। ३२ ।।

कर प्रभिछया बृषतलि बास । कामनि अंग न मेलै पास ।
बन षंडर है मसाणा भूत । चरपट बोलै ते अवधूत ।। ३३ ।।

रूषं वृष गिरकंद लिवास । दोइ जन अंग न मेलै पास
पलटै काया पंड रोग । चरपट बोलै ते धनि जोग ॥ ३४ ॥

रष्या चरपट विवरजित कंथा । पुण्यांपुणि विवरजित पंथा ।
स्वादास्वाद विवरजित तुंड । सुख मानाजावत मुंडै मुंड ॥ ३५ ॥

मन नहीं मूडे मूड केस । कैसा मुंड्या क्या उपदेस ।
मूडै नहीं मन मरदका मान । चरपट बोलै तत्तगयांन ॥ ३६ ॥

धींगा धींगी मुस्ता मुस्ती । ब्रह्मंत चोर बाजारी ।
आपगुर निंदै पर गुर बंदै । लड़बड़ीया लपच्यारी ॥ ३७ ॥

झोली पाई पत्र पाया । पाया पंथ का भेव ।
रीता जाऊं भरीया आऊं । कहा करै गुरदेव ॥३८ ॥

सहज सुभाइ भिष्या मांगिबा । संजे मे भजन करणा ।
आसण दिढ करि बैसिबा अवधू । मन मुष भटकिन मरणा ॥ ३९ ॥

फोकट आवै फोकट जाइ । फोकट बोलै फोकट षाइ ।
फोकट बैठो करै विवांद । चरपट कहै सब उपाधि ॥ ४० ॥

बामै हाथि कमंडल दाहिणै डंड । मोडोचक्र पूजो हो भंड ।
बैठो तुम आगै रंड । चरपट कहै ऐ सब पाषंड ॥ ४१ ॥

भेष लीया सो भेद न पाया । घर छाड्या प्रवजी न माया ।
नाथ विसारि निडर जग जोया । सांग बनाइ सुषीहवै सोया ॥ ४२ ॥

ना धरि त्रिया नां धरि बरता । ना धरि धावन जोवन मंता ।
ना धरि पुत्र न धीव कवारी । तातै चरपट नीद पियारी ॥ ४३ ॥

दिन उठि घर घर दीन्ही फेरी । अंतरि उलटि न आत्मा हेरी ।
पात्र पूरया पेट फूलाया । मांगी भिष्या गटकाषाया ॥ ४४ ॥

गटका पाया मगर सचाया । जैसें सहर का कूता ।
जोग जुगति की—षबरि न पाई । कांन फड़ाइ बिगूता ।। ४५ ।।

आई न छोड़ूं लेवान जाऊं । तातै मेरा चरपट नाऊं ।
आई भी छोडी ऐ लेबा भी जाई ऐ । गोरष कहै पूता-
व्याचारि विचारी षाइ ऐ ।। ४६ ।।

मति चलणां सुरबाइकथीर । निसदिनकाया गहर गंभीर ।
जत मत सुनिखरत षिमां बहूत । बंदत चरपट ते अवधूत ।। ४७ ।

हसणां जोगी रगणी सांडि । पुरष कुलछन बेस्यां नाडि ।
कवि लजालू निलजी नारि । चरपट कहैते मांथै मारि ।। ४८ ।।

कांने मुद्रा गलि रुद्राषि । फिरिफिरि मांगै निपजी माषि ।
चरपट कहै सुणौरे सोई । बरतण है पाणी जो गन होई ।। ४९ ।।

कोरा मांगै काचा मांगै । मांगै सूत कपासा ।
चरपट कहै सुणो रे अवधू । बिन राड़ी घरबासा ।। ५० ।।

पगेचमांऊं माथै टोय । गलमैं बागा मन मैं कोय ।
माया देषि पसारा करै । चरपट कहै विन आई मरै ।। ५१ ।।

छत्र कछोटी चाषै पांन । तीरथ जाइ उगा है दान ।
करै बंदगी जिवावै रोगी । चरपट कहै विगूता जोगी ।। ५२ ।।

जटाविट बन अंगे छार । मोटी कंथा कहौ बिसतार ।
बिचत्र बांनी अंगाचंगा । बटबामी त्रै बहुविधिरंगा ।। ५३ ।।

मदै मांसै लावै चित । ग्यांन विवरजित गावै गित ।
यह निस न्याई भोग बिलास । चरपट बोलै कंधविनास ।। ५४ ।।

कथणी बदणी बलि बलिजाव । बांधि सकै तौ बंधौ बाव ।
चरपट कहै पवन की डोरी । भूंकत गधवा ले गया चोरी ।। ५५ ।।

न जानैं ऊंची झष धरम । ऊंचा मंदिर कूड़ी करम ।
चरपट कहै सुनौरे लोका । रतन पदारथ गमायौ फोका ॥ ५६ ॥

ऐकै पथर ऊपरै पाव । दूजा पाथर ऊपर भाव ।
चरपट कहै उनीका भेव । यौ क्यूं पाथर यौ क्यूं देव ॥ ५७ ॥

पूजि पूजि भाठा सब जग घाठा । निजतत्तर ह्या निनार ।
जोति सरूपी संगिही आछै । तिसका करौ विचार ॥ ५८ ॥

पूजिबा तौ आत्मदेव पूजिबा । चढाइवा तौ अनादि पाती ।
चरपट कहै कहूं भटकि न मरना । घटि घटि तीरथ जाती ॥ ५९ ॥

॥ इति चरपटजी की सबदी संपूर्ण ॥

॥ अथ गोपीचंद जी की सबदी ॥

रज तजिले पूता पाट तजिलै । तजिलै हस्ती घोड़ा ।
सति सति भाषत माता मैणावती रे पूता । कलि में जीवन
थोड़ा ॥ १ ॥

राजा कै घरि राणी होती माता । हमारै होती माई जी ।
सवषणै भौ बारै बैठती माता । यहु ग्यान कहां तैल्याईजी ॥ २ ॥

गुरु हमारै गोरष बोलीए । चरपट है गुरुभाई जी ।
एक सबद हमकूं गुरु गोरषनाथ दीया । सो वो ल्यष्या मैणांवती
माई जी ॥ ३ ॥

सोलासैं राणीमें बाग सकन्या । बंगाल देस बड भोगीजी ।
बारा बरस मोनै राज्यकरण दे । पिछै होऊंगा जोगीजी ॥ ४ ॥

आजि आजि करंता पूता काल्हि काल्हि करंता ।
काया झरै कलाल की भाठीजी ।
सति सति भाषंत माता मैणावती रे पूता ।
यो तन जलिबलि होइ मसांण की माटीजी ॥ ५ ॥

जोग न होसी रे पूता भोगन होसी । न सीझि सो
जल विंब की काया ।

सति सति भांषत माता मैणावती रे पूता ।
भूमि भूल्यै रे भाया जी ॥ ६ ॥

मरोगे मरिजाहू गेरे । फिरि हो हूगे मासांणकी
छारंगजी ।

कबहूकू परम तत चीन्हैं जेरे पूता ।
ज्यूं उतरौ संसार भौ पारंजी ॥ ७ ॥

कूंण हमकू भात षुलावै । कूंण पषाले पाईजी ।
कहां मूं मेरै मैड़ी मंदिर । कहां तू मणावती माईजी ॥ ८ ॥

अलष तुमकूं भात षुलावै । गंग पषाले पाई जी ।
रूषे बिरषे तेरैमेड़ी मंदिर । घरिघरि मैणावती माईजी ॥ ९ ॥

माता कै उपदेश तजीला । देस बंगाल जी ।
गोपीचंद गुरु कै सरणै । भेटत भागा काल जी ॥ १० ॥

छाड्या राजपाट पाणी छाड्या । छाड्याभोग विलासजी ।
गोपीचंद धीलाघर सबदी । छाडि भया बनवासजी ॥ ११ ॥

राणी सकल कन्या सब ही । हैं हैं कार भईलाजी ।
रावत रैनि तुरी गज गलबल । राजा गोपीचंद कहां गईलाजी ॥१२॥

जलंधरी पाव हाथि दे डीबी । गोपीचंद पंढाया जी ।
मंदर महल पौलि जहां भीतरी । तहां अलेष जगाया जी ॥ १३ ॥

माइ बहन करि भिष्या मांगी । पूरया सींगी नांदजी ।
मांमालि साद मिली जब राणी । आइ किया संवादजी ॥ १४ ॥

मन राजा मन प्रजा । मन सकलका बंधजी ।
मनकूं चीन्हे पारग्रींमी भया । राजा गोपीचंदजी ॥ १५ ॥

ग्रहवे कूं नांही देषिबे कूं लषि । चंदसूर विवरजित पषि ।
जलमैं बिंब द्रपन मैं छाया । ऐसा अचिंत पद गोपीचंद पाया ॥ १६ ॥

पाया लो भल पायालो । सरबंथा न सहेती थिति ।
रूप सहेती दीसण लागा । पिंड भई प्रतिति ॥ १७ ॥

मन थिरंता पवन थिर । पवन थिरंता बिंद ।
बिंद थिरंता जिंदा थिर । यूं भाषै गोपीचंद ॥ १८ ॥

मन चलंता पवन चलै । पवन चलता बिंद ।
बिंद चलंता कंध पड़ै । यूं भाषै गोपीचंद ॥ १९ ॥

॥ अथ जलंधरी पाव़जी की सबदी ॥

सुनि मंडल मैं मनका बासा । जहां प्रम जोति प्रकासा ।
आपे पूछै आपै कहै । सत गुरु मिलै तै प्रमपद लहै ॥ १ ॥

ऐक अचंभा ऐसा हूवा । गागर मांहि उसास्या कूव़ा ।
व़ो छीनेज पहूचै नांही । लोक पयासा मरि मरि जांही ॥ २ ॥

आसा पासा दूरि करि । पसरंती निवारि ।
स्पध साधिक सूं संग करि । कै गुरमुष ग्यान विचारि ॥ ३ ॥

धरती आकास पवन अर पांणी । चंदसूरषट दरसण जाणी ।
ॐ कार का जाणै मंत । ऐसा सिधा अलष अनंत ॥ ४ ॥

गोपीचंद कहै स्वामीजी । बस्ती रहूं तौ कंद्रपब्यापै ।
जंगलि जाऊं तौ षुध्या संतापै । आसाणी रहूं तौ व्यापै माया ॥
पंथ चलूं तौ छीजै काया । मीठौ षांड तौ ब्यापै रोग ।
कहौ कासी प्रसांधू जोग ॥ ५ ॥

सांभलि अवधू तत विचार । ऐनिज सकल सिरोमणि सारं ।
संजम अहार कंद्रप नही ब्यापै । ष़ाई अहार षुध्यान संतापै ।
सिध आसन नहि लागै माया । नाद पयानैं नहि छीजै काया ।
जिभ्या स्वाद न कीजै भोग । मन पव़नां ले साधौ जोग ॥ ६ ॥

मरदने केसस थामि लै अवधू । पवना थामि लै काया ।
अत्सेजु राम रन थांभि लै । विचार त्याग लै माया ॥ ७ ॥

सत सिध मते पार । न मरै जोगी न ले अवतार ।
सुनि समाव़ै बाव़ै बीनां । अलष पुरष तहां ल्यौ लीना ॥ ८ ॥

जोग न जोग्या भोग न भोग्या । अहला गथा ज मारा ।
गांमे गधा जंगल सूकर । फिरि फिरि ले अवतारा ॥ ९ ॥

इहू संसौ पाई ऐ षैले । अब बोई ऐ ते आगें फलै ।
इह संसार करम की बारी । जबलग सरधा सक्ति संसारी ।। १० ।।

पहेलै कीया स अब भुगतावै । जो अब करै स आगें पावै ।
जैसा दीजै तैसा लीजै । तातै तन धरनी कां कीजै ।। ११ ।।

अजपा जपनां तपबिन तपनां । धुनि गहै धरिबा ध्यानं ।
जोग सहारं पाप प्रहारं । ऐसा अदभुत ग्यान ।। १२ ।।

।। इति जलंधरी पावजी की सबदी ।।